

INVOLTA INNOVATION SCIENTIFIC JOURNAL

2023

Google Scholar provides a simple way to broadly search for scholarly literature.

Any status is accepted, from any stage of the research lifecycle

Wikipedia is a free online encyclopedia created by volunteers around the world

Open Journal Systems (OJS) is an open source solution to managing and publishing scholarly journals online.

**JOURNAL OF THE
COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES**

**INVOLTA IS A SCIENTIFIC JOURNAL ESTABLISHED WITH
SUPPORT OF THE KHOREZM MAMUN ACADEMY (BASED ON
THE AOKA CERTIFICATE NO: 1453 UNDER THE PRESIDENTIAL
ADMINISTRATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN)**

INVOLTA

**INNOVATION ILMU
JURNAL**

**ИННОВАЦИОННЫЙ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INNOVATION SCIENTIFIC
JOURNAL**

**ISSN: 2181-2632 BARCHA
SOHALAR BO'YICHA
VOL 3, ISSUE 2 (1),
February 2024**

PART – 1

www.involta.uz

TAHRIRIYAT

<p>Editor in chief Mavlonov Khudargan <u>Doctor of Biological Sciences, Professor.</u> <u>Jizzakh State Pedagogical University</u></p> <p>Editor-in-Chief (Executive Secretary Deputy) Kholikova Nodira <u>Kholikova Nodira Candidate of Philological</u> <u>Sciences.</u> <u>Associate Professor, Chirchik State Pedagogical</u> <u>University</u></p> <p>Preparing for publishing Umaraliyev Khumoyun <u>Chirchik State Pedagogical University</u></p>	<p>Bosh muharrir Mavlonov Xudargan <u>Biologiya fanlari doktori, Professor.</u> <u>Jizzax davlat pedagogika universiteti</u></p> <p>Bosh muharrir o‘rinbosari (Mas‘ul kotib) Xolikova Nodira <u>Filologiya Fanlari Nomzodi, Dotsent.</u> <u>Chirchiq davlat pedagogika universiteti</u></p> <p>Nashrga tayyorlovchi Umaraliyev Humoyun <u>Chirchiq davlat pedagogika universiteti</u></p>
TAHRIR KENGASHI A‘ZOLARI	

Tojiboyev Komiljon O‘zR FAsi Botanika Ilmiy Tekshirish Instituti Direktori, Biologiya FanlariDoktori,Akademik
Abdullayev Ikram Biologiya Fanlari Doktori, Professor. Ma‘mun Akademiyasi Raisi
Mustafakulov Sherzod Iqtisod Fanlari Doktori, Professor Qo‘qon Universiteti Rektori
Prof. Dr. Tanju Seyhan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof.Dr.
İbrahim İştan Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi
Dr. Necdet Tosun Marmara Üniversitesi, İlahiyat Profesörü
PROF. Dr. Önal Kaya Ankara Üniversitesi Dil, Tarih Ve Coğrafya Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi
Almaz Ulviy Binnatova Ozarbayjon Ilmlar Akademiyasi Nizomiy Nomidagi Adabiyot Instituti Professori
Doschanov Tangribergan Iqtisod Fanlari Doktori. Professor, Urganch Davlat universiteti
Sirojiddinov Shuhrat Filologiya Fanlari Doktori, Professor O‘zbek Tili va Adabiyoti Universiteti Rektori
Baltayeva Umida Fizika-Matematika Fanlari Doktori, Ma‘mun Akademiyasi Katta Ilmiy
Xodimi
Farmonov Rahmon Jahon Iqtisodiyoti Va Diplomatiya Universiteti Ijtimoiy-Gumanitar Fanlar Kafedrasiprofessori
Sherimbetov Sanjar O‘ZRFA Bioorganik Kimyo Instituti Professori
Jabborov Nurboy Filologiya Fanlari Doktori, Professor Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O‘zbek Tiliva
Adabiyoti Universiteti
Mambetullayeva Svetlana Biologiya Fanlari Doktori, Prof. Qoraqalpoq Tabiiy Fanlar Ilmiy-Tadqiqot Instituti
DirektoriO‘rinbosari
Erkinov Aftondil Filologiya Fanlari Doktori, Professor. O‘zR FA Temuriylar Tarixi Davlat Muzeyi (O‘rindosh)
Kattallmiy Xodimi
Saparov Qalandar Biologiya Fanlari Doktori. Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Jo‘raqulov
Uzoq Alisher Navoiy Nomidagi O‘zbek Tili Va Adabiyoti Universiteti, Filologiya Fanlari Doktori,Professor
Yusupova Dilnavoz Filologiya Fanlari Doktori, Dotsent Alisher Navoiy Nomidagi O‘zbek Tili va
AdabiyotiUniversiteti
Xasanov Nodirxon O‘zRes FAsi O‘zbek Tili, Adabiyoti va Folklori Instituti, Filologiya FanlariDoktori
Sultonov Marat Kimyo Fanlari Doktori, Dotsent JDPI Kimyo O‘qitish Metodikasi Kafedrasimudiri
Asadov Maqsud Filologiya O‘zRes FAsi O‘zbek Tili, Adabiyoti va Folklori Instituti Yetakchi Ilmiy Xodimi
Pardayev Qo‘ldosh Filologiya Fanlari doktori Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O‘zbek Tili va Adabiyoti
Univesiteti
Qodirov G‘ayrat Biologiya Fanlari Nomzodi, Dotsent. JDPI Ilmiy Ishlar va Innovatsiyalar Bo‘yicha Prorektori
O‘tanova Sirdaryo O‘zR FAsi O‘zbek Tili, Adabiyoti va Folklor Instituti Katta Ilmiy xodimi
Jurayeva Nilufar Vayitovna Texnika fanlari nomzodi, Geologiya fanlari universiteti
Mo‘yidinov Qodirjon Abdurasulovich Filologiya Fanlari Bo‘yicha Falsafa Doktori (PhD) Chirchiq Davlat Pedagogika
universiteti
Tilakova Mavjuda Ashurovna p.f.f.d. (PhD) Jizzax viloyati Jizzax VPXQTMOHM "Pedagogika va psixologiya, ta'lim
texnologiyalari" kafedra mudiri

INVOLTA INNOVATSION ILMIY JURNALI TAHRIYATINING MANZILI:
 111707.TOSHKENT VILOYATI, CHIRCHIQ SHAHRI,M.YUSUPOV
 KO‘CHASI 1-UY

www.involta.uz

UNSUITABILITY AND READABILITY ISSUES IN THE TRANSLATION OF CHILDREN`S LITERATURE

Sevinch Obidjon kizi Abdikhamidova

Student of SamSIFL

ABSTRACT

Translating children`s literature has never been an easy task, as translators should faithfully convey both the message and what lies behind that message following the norms and background of the target language. This article begins with a brief overview about the definition and importance of children`s literature, then continues to focus on providing answers to the current problems of translating for children associated with its readability and unsuitability issues.

Keywords: children`s literature, unsuitability issues, age categorization, child image, readability issues, translation techniques.

АННОТАЦИЯ

Перевод детской литературы никогда не был легкой задачей, поскольку переводчики должны верно передавать и послание, и то, что скрыто за этим посланием, с учетом норм и особенностей целевого языка. Эта статья начинается кратким обзором определения и важности детской литературы, затем сосредотачивается на предоставлении ответов на текущие проблемы перевода для детей, связанные с читаемостью и проблемами несоответствия.

Ключевые слова: детская литература, проблемы несоответствия, возрастная категоризация, образ ребенка, проблемы читаемости, техники перевода.

ANNOTATSIYA

Bolalar adabiyotini tarjima qilish hech qachon oson ish bo`lmagan, chunki tarjimonlar tarjima tilining me`yorlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda haqiqiy matni ham, matndagi yashirin ma`noni ham bolalarga to`g`ri yetkaza bilishlari kerak. Ushbu maqola bolalar adabiyotining qisqacha ta`rifi va ahamiyati haqidagi ma`lumotlar bilan boshlanib, tarjimada nomuvofiqliq va asarlarning o`qilishida yuz beradigan muammolarga yechimlar topishga qaratilgan.

**Kalit so`zlar:** bolalar adabiyoti, mos kelmaslik muammolari, yoshga oid guruhlash, bola obrazi, o`qish qiyinchiliklari, tarjima texnikalari.

INTRODUCTION

Children`s literature, which is a distinctive literary genre specially created for children and young adults, plays a crucial role in shaping the minds of young readers. It has a broad and rich history by undergoing significant evolutions. The origins of children`s literature can be traced to the 18th century, aligning with the recognition of childhood as a unique life phase. It consists of books, magazines, stories, and poems that are specifically created for children. Granting children access to literature is essential for their emotional intelligence, imagination, and profound thinking abilities as reading holds value not only for academic accomplishments, but also for various aspects of their lives. While writing books for children is considered as one of the crucial works of literature, translating them hold a greater significance. Because while translating children`s literature, another important person which is translator comes to the stage. Oittinen (2000:26) believes that “to communicate with a child reader is to enter an imaginary dialogue with sharper and fresher readers than adults”. In children`s literature, the translator serves as a bridge by connecting adults and children. However, it has never been an easy task for them because of the difficulties that may occur while translating. In this article we will discuss these challenges.

MATERIALS AND METHODS

The primary methodology of this article includes descriptive analysis methods, involving the collection and systematic organization of facts. The data of the research is based on a comparative analytic type. The several steps were carried out in order to conduct a research. Firstly, various theories of scholars regarding the challenges of translating children`s literature were collected. For example, well-known scholars such as Oitten, Barone, and Sullivan`s theories are given and identified. Then findings were briefly summarized and underwent a qualitative discussion.

DISCUSSION AND RESULTS

Academics classify children`s literature based on various criteria. According to Barone, these three criteria matters: 1. Age group; 2. Distinction between good and bad; 3. Child`s interests (Barone, 2011, p.6). Other scholars believe that children`s literature has two meanings: 1. General meaning; 2. Specific meaning. The general meaning refers to intellectual creations designed for children across various fields of knowledge, such as educational textbooks. On the other hand, specific children`s literature involves expressive language with aesthetic value, transforming children into artists and enriching their cognitive development. Defining children`s literature into different groups is very important, as it can make translation process easier. Here, in this table you can see the classification of children`s literature according to the age criteria:

Age groups:	Names:	Characteristics:
Infant to age 3	Board books	Designed for durability, these books use thick paperboard for easy handling by toddlers. They often include rhymes and repetitive lines, usually containing fewer than 20 pages and 300 words.
Ages 3-6	Picture books	These books are defined by plentiful illustrations, commonly present on each page with both images and text collaborating to depict scenes and advance the story. Both of them are equally significant in these books, and they typically have a length of fewer than 48 pages.
Ages 6-10	Early reader	These books target children who are beginning to read independently, remaining enjoyable for read-aloud sessions. Typically under 70 pages, they may feature fewer pictures, focusing more on intricate text compared to picture books.
Ages 8-12	Middle grade	These books typically range from 100 to 150 pages, though they can extend beyond this. Commonly known as chapter books, they contain minimal pictures, as the narrative is primarily text-driven. The text complexity of them increases, introducing more character, sub-plots, and richer vocabulary compared to early reader books.
Ages 12 and older	Young adult	These books include more sophisticated language and delve into more mature themes, which could be suitable for middle grade books. They encompass the typical thymes and emotions that teenagers commonly experience, involving aspects like friendship, finding their identity, or forming good relationship with relatives.

However, a current discussion revolves around whether authors should clearly specify if their books are intended for children. Some critics suggest that such labeling might exclude potential readers and limit creativity by establishing boundaries. Another complexity emerges in determining the criteria of age for a children`s book. Some researchers prefer classifying all

kinds of written stories directed at children, while others reject the idea of writing for a particular age group.

Unsuitability issues: Efforts to establish a distinct literary genre for children encounter numerous challenges, and there is no clear agreement on whether a particular work is best categorized as children's or adult literature. Many books originally written for adults, like Mark Twain's "Huckleberry Finn", or "The Prince and The Pauper", are now commonly perceived as books for children. Conversely, there are instances where fiction originally written or intended for children gains recognition as adult literature. For instance, nowadays a renowned children's book "Alice's Adventures in Wonderland" is appreciated by adults as well. In some cases, books originally written for adults, such as Swift's "Gulliver's Travels" have been changed to make them more suitable for children. While translating such books, translators should be very careful; because, they play a crucial role in helping the target audience understand the language, codes, and references. According to Sullivan, it's important to recognize that the translator doesn't create a new message. Nevertheless, the translator forms a new connection between translated text and the target audience (O'Sullivan, 2003).

Readability issues: While translating many believe that the cultural component plays a pivotal role in determining the ultimate goal of the translation. Clearly, the main challenge to be avoided is cultural constraints, as translators deal with two different languages. However, linguistic components should not remain as the loser player of the game. I will explain why. We have conducted a research according this issue. We gathered a group of children aged from 6 to 10 years old, and made them read two different statements. Two statements: A) The boy standing beside the lady knows three languages; B) The boy knows three languages and he is standing beside the lady. As you see the first statement is a complex sentence with an embedded subordinate clause, the second one is a compound sentence. Then, we asked a question to assess their comprehension. "Who knows three languages?" While majority children answered correctly for sentence B, over 60 % of children made the mistake of thinking it is the lady who speaks three languages when reading sentence A. That's why, it is suggested that linguistic norms that govern the use of language in children's literature should be simple, playful, and appropriate for the specific age groups. In that case, while translating, misspellings are often corrected, complex sentences are changed into simple sentences, slang and informal registers are translated into more formal ones.

Some translation techniques of children's literature:

- 1) *Omission and deletion* – it is adopted when translators fear that children might not properly understand what is said in the story;

- 2) *Localization* – it is the most radical form of cultural context adaptation as the whole scene is moved;
- 3) *Simplification* – it is adopted when there is a long difference between the age of the source reader and target reader;
- 4) *Purification* – it is done to get the target text in correspondence with the values of the readers or rather with the values or the supposed values of adults;
- 5) *Modernization* – it is adopted when the translator finds himself obliged to make the characterization of the story up to date to which he brings old fashion language.

CONCLUSION

In conclusion, a description of challenges related to unsuitability and readability issues in translating children`s literature reveals some obstacles faced by translators when dealing with cultural and linguistic nuances. Addressing these issues requires a clear approach that considers both linguistic elements and cultural content, highlighting the distinct balance required to preserve the essence and accessibility of children`s literature across different languages and cultures. As the article delves into the complexities of maintaining appropriateness for diverse age groups, it emphasizes the crucial role of translators as mediators between the source and target-intended audience.

REFERENCES

1. Oittinen, R. (2000). *Translating for children*. New York: Garland.
2. Barone, D. (2011). *Exploring children`s Literature*. USA: The Guilford Press New York London.
3. O`Sullivan, E. (2003). *Narratology meets Translation Studies, or the Voice of the Translator in Children`s Literature*. *Meta: Translator`s Journal*, 48 (1-2), 197-207.
4. Kizi, A. S. O. (2023). *THE ART OF TRANSLATING; CAN EVERY BILINGUAL BECOME A SUCCESSFUL TRANSLATOR?*. *American Journal of Philological Sciences*, 3(12), 142-146.
5. Abdikhamidova, S. (2023). *USING IT TECHNOLOGIES IN TRANSLATION*. *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, 2(27), 110-111.
6. O'Sullivan, E. (2019). *Translating children`s literature: what, for whom, how, and why. A basic map of actors, factors and contexts*. *Belas Infiéis*, 8(3), 13-35.
7. Abdikhamidova, S. (2023). *THE INFLUENCE OF TRANSLATION CRITICISM ON THE DEVELOPMENT OF TRANSLATION STUDIES*. *Центральноазиатский журнал академических исследований*, 1(2), 77-79.

8. Hall, E. (2016). Our Fabled Childhood: Reflections on the Unsuitability of Aesop to Children. In *Our Mythical Childhood... The Classics and Literature for Children and Young Adults* (pp. 171-182). Brill.
9. Abdikhamidova, S. (2023). THE DESCRIPTION OF NATURE IN UZBEK POETRY. *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, 3(12), 135-139.
10. Sevinch Obidjon kizi, A. . (2023). INVISIBLE STORYTELLERS; THE ROLE OF TRANSLATORS IN CHILDREN`S LITERATURE. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 3(1), 38–41.
11. Shavit, Z. (1986). *Poetics of Children`s Literature*. Athens (Georgia): University of Georgia Press.
12. Abdikhamidova Sevinch Obidjon kizi. (2024). ARTISTIC LITERALISM IN LITERARY TRANSLATION. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, 11(01).

O'SMIRLIK DAVRIDA DEVIANT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHIGA SABAB BO'LUVCHI OMILLAR

Asadbek Ibragimov

Qo'qon universiteti Psixologiya(amaliy psixologiya) yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu keng qamrovli maqola o'smirlar o'rtasida deviant xulq-atvorga yordam beradigan ta'sirlar va holatlarning murakkab tarmog'ini o'rganadi. U tengdoshlar bosimi, oilaviy dinamika, ruhiy salomatlik muammolari, giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosiblik va ijobiy ko'rsatmalarning yo'qligi kabi omillar spektrini o'rganadi. Maqolada ko'p qirrali elementlarning o'smirlarning xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishini va ba'zan ularni jamiyat me'yorlaridan chetga chiqishga olib kelishini tushuntiradi. Asosiy sabablarga oydinlik kiritib, ushbu maqola tushunish va xabardorlikni oshirish, deviant xulq-atvorli o'smirlarni xulq-atvoridagi og'ishishlarni profilaktilash hamda korrreksion tadbirlarini ishlab chiqishga yordam berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Deviant xulq-atvor, o'smirlar, sabablar, o'smirlik, tengdoshlar bosimi, oila dinamikasi, ruhiy salomatlik, giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, yo'l-yo'riq.

Kirish

Yosh davrlari psixologiyasida o'zining shiddatkorligi, keskinligi, bilan ajralib turadigan davr bu-o'smirlik davri sanaladi. O'smirlik davri "keskin davr", "o'tish davri", "ktizis davri", "arosat davri" kabi nomlar bilan ataladi. O'smirlik davrida o'smir organizmidagi psixofiziologik jihatdan o'zgarishlar bo'lishini hisobiga o'smirlik davrida xulq-atvorda o'zgarishlar va og'ishishlar yuzaga keladi. Deviant xulq-atvor deganda ijtimoiy me'yorlarni buzadigan va ma'lum bir jamiyat yoki madaniyat doirasida maqbul yoki mos deb topilgan chegaralardan tashqarida ko'rib chiqiladigan xatti-harakatlar tushuniladi.

O'smirlik davrida odamlar jiddiy jismoniy, kognitiv va hissiy o'zgarishlarni boshdan kechiradilar, bu esa deviant xatti-harakatlarga qo'shilish ehtimolini oshiradi. O'smirlik rivojlanishi: O'smirlik - bu bolalik va kattalik o'rtasidagi o'tish davri bo'lib, tez jismoniy o'sish, gormonal o'zgarishlar va kognitiv rivojlanish bilan tavsiflanadi. Bu davr xavf-xatarli, xatti-harakatlar va shaxsiy identifikatsiyani o'rganish bilan bog'liq. Rivojlanishning ushbu omillari deviant xulq-atvorga kirishish ehtimoliga ta'sir qilishi mumkin. O'smirlarda kuzatilgan deviant xatti-harakatlarning asosiy

sabablarini o'rganadi. U tengdoshlar bosimi, oila dinamikasi, ruhiy salomatlik muammolari, giyohvandlik, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va ijobiy yo'l-yo'riq yo'qligi kabi ko'p qirrali omillarni o'rganadi. Asar o'smirlik davrining murakkabligini va turli ta'sirlar o'smirning xulq-atvoriga qanday ta'sir qilishini, ko'pincha ularni jamiyat me'yorlaridan chetga chiqishga olib kelishini ta'kidlaydi.

Tengdoshlarining ta'siri: O'smirlar tengdoshlarining bosimiga juda moyil bo'lib, o'zlarining ijtimoiy guruhiga moslashish yoki ularni qabul qilish uchun deviant xatti-harakatlarni amalga oshirishlari mumkin. Ha, tengdoshlarning ta'siri o'smirning xulq-atvorida muhim omil hisoblanadi. O'smirlik davrida odamlar ko'pincha tengdoshlari tomonidan qabul qilinishi va tasdiqlanishiga intilishadi, bu esa ularni jamiyatga moslashish yoki ijtimoiy ma'qullash uchun deviant xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. Tengdoshlarning bosimiga moyillik turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin, masalan, giyohvand moddalar yoki spirtli ichimliklar bilan tajriba o'tkazish, xavfli xatti-harakatlar yoki huquqbuzarlik harakatlarida ishtirok etish. Ota-onalar, o'qituvchilar va murabbiylar o'smirlarga tengdoshlari ta'sirida harakat qilish va ijobiy tanlov qilishga yordam berish uchun yo'l-yo'riq va yordam berishlari muhimdir. Oila dinamikasi: ota-onaning e'tiborsizligi, suiiste'molligi yoki nomuvofiq intizom kabi disfunktsional oila muhiti o'smirlarda deviant xatti-harakatlarga yordam beradi. Ha, o'smirning xulq-atvorini shakllantirishda oila dinamikasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ota-onalarning e'tiborsizligi, suiiste'moli yoki tartibsiz intizomi bilan tavsiflangan disfunktsional oila muhiti o'smirlarda deviant xatti-harakatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Agar o'smirlar ota-onalari yoki ularga g'amxo'rlik qiluvchilar tomonidan zarur bo'lgan hissiy yordam, e'tibor va yo'l-yo'riqni olmaganlarida, ular beparvolik yoki umidsizlik hissi bilan kurashishning bir usuli sifatida muqobil tasdiqlash manbalarini izlashlari yoki salbiy xatti-harakatlar bilan shug'ullanishlari mumkin. Bundan tashqari, oilada zo'ravonlik yoki zo'ravonlik xatti-harakatlariga duchor bo'lish bunday xatti-harakatlarni normallashtirishi va deviant harakatlar qilish ehtimolini oshirishi mumkin. Qo'llab-quvvatlovchi va tarbiyalovchi oila muhitini yaratish, kerak bo'lganda maslahat yoki terapiyadan foydalanish imkoniyatini ta'minlash oiladagi disfunktsional dinamikaning o'smirlarning xatti-harakatlariga ta'sirini yumshatishga yordam beradi.

Ota-ona nazoratining yo'qligi: ota-onalarning etarli darajada nazorati va ishtiroki o'smirlarda deviant harakatlar bilan shug'ullanish uchun ko'proq imkoniyatlarni qoldirishi mumkin. Ha, ota-ona nazoratining etishmasligi o'smirlarda deviant xatti-harakatlarga yordam beradi. Ota-onalar o'z o'smirlarining hayotida faol ishtirok etmasalar yoki tegishli nazoratni ta'minlamasalar, o'smirlar deviant harakatlar bilan shug'ullanish uchun ko'proq erkinlik va imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin. Tegishli yo'l-yo'riq va nazoratsiz o'smirlar xavfli xatti-harakatlarni sinab ko'rishlari, huquqbuzar tengdoshlari bilan muloqot qilishlari yoki giyohvand moddalarni suiiste'mol qilishlari mumkin. Ota-onalar uchun aniq chegaralarni belgilash, ochiq muloqotni davom ettirish va deviant xatti-harakatlar

xavfini kamaytirish uchun o'smirlarning hayotida faol ishtirok etish juda muhimdir. Ota-onalarning ishtiroki va nazorati o'smirlarning tanlovini shakllantirish va ijobiy xulq-atvorni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: Kam ta'minlangan oilalardan bo'lgan o'smirlar resurslardan, ta'lim imkoniyatlaridan va ijobiy namunalardan foydalanish imkoniyati cheklanganligi sababli deviant xulq-atvoriga ko'proq moyil bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar o'smirlarning deviant xatti-harakatlariga yordam berishi mumkin. Kam ta'minlangan oilalarning o'smirlari ko'pincha resurslardan, jumladan, sifatli ta'lim, sog'liqni saqlash va maktabdan tashqari mashg'ulotlardan foydalanishning cheklanganligi kabi muammolarga duch kelishadi. Ushbu cheklashlar umidsizlik, umidsizlik va imkoniyatlarning etishmasligi tuyg'usini keltirib chiqarishi mumkin, bu esa engish yoki bajarish uchun muqobil yo'llarni izlash vositasi sifatida deviant xatti-harakatlarga kirishish ehtimolini oshirishi mumkin. Bundan tashqari, jamiyatda ijobiy namunalar yoki murabbiylarning yo'qligi vaziyatni yanada kuchaytirishi mumkin. Ularga ijobiy ta'sir ko'rsatmasa, o'smirlar tengdoshlarining salbiy ta'siriga yoki huquqbuzarlik harakatlariga ko'proq moyil bo'lishi mumkin. Ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf etish va ta'lim, murabbiylik dasturlari va jamoat resurslaridan foydalanish kabi qo'llab-quvvatlash tizimlarini taqdim etish kam ta'minlangan oilalar o'smirlarida deviant xatti-harakatlar xavfini kamaytirishga yordam beradi. Imkoniyatlar va ijobiy namunalarni taqdim etish orqali biz o'smirlarga sog'lomroq tanlov qilish va hayotda yanada ijobiy yo'lni tanlash imkoniyatini berishimiz mumkin.

Giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish: Giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, jumladan, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni iste'mol qilish, o'smirlar orasida deviant xatti-harakatlarning paydo bo'lish ehtimolini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, shu jumladan spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni iste'mol qilish, o'smirlar o'rtasida deviant xulq-atvor bilan shug'ullanish ehtimoli ortishi bilan kuchli bog'liq. Giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish mulohaza yuritishni buzishi, taqiqlashni kamaytirishi va qaror qabul qilish qobiliyatini o'zgartirishi mumkin, bu esa xavfli va deviant xatti-harakatlarga moyil bo'lishiga olib keladi. Giyohvand moddalarni suiiste'mol qiladigan o'smirlar jinoiy harakatlar, zo'ravonlik, vandalizm yoki boshqa og'ish shakllariga ko'proq moyil bo'lishi mumkin. O'smirlarda giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish bilan bog'liq deviant xatti-harakatlarning salbiy oqibatlarini oldini olish yoki yumshatish uchun ta'lim, maslahat va qo'llab-quvvatlash kabi giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish bilan bog'liq muammolarni erta hal qilish va tegishli choralarni ko'rish juda muhimdir.

Ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolar: ruhiy tushkunlik, tashvish yoki xatti-harakatlarning buzilishi kabi ruhiy kasalliklar bilan kurashayotgan o'smirlar o'zlarining asosiy muammolarining namoyon bo'lishi sifatida deviant xatti-harakatlarni namoyon etishlari mumkin.

Depressiya, tashvish yoki xulq-atvorning buzilishi kabi ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolarga duch kelgan o'smirlar o'zlarining asosiy muammolarini engish yoki ifoda etish usuli sifatida deviant xatti-harakatlarni namoyon etishlari mumkin. Deviant xulq-atvor ularning hissiy tangligining namoyon bo'lishi yoki e'tiborni izlash yoki alomatlaridan xalos bo'lishga urinish sifatida xizmat qilishi mumkin. O'smirlarning ruhiy salomatligi va deviant xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlikni tan olish va ularga tegishli yordam, jumladan, ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassislardan foydalanish va ularning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtirilgan tadbirlarni taqdim etish juda muhimdir. Ruhiy salomatlik bilan bog'liq asosiy muammolarni hal qilish deviant xulq-atvor bilan shug'ullanish ehtimolini kamaytirishga va umumiy farovonlikni oshirishga yordam beradi.

Ommaviy axborot vositalarining ta'siri: zo'ravonlik yoki g'ayriijtimoiy media kontentiga ta'sir qilish o'smirlarning xatti-harakati va munosabatlarini shakllantirishi mumkin, bu esa deviant xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. Zo'ravonlik yoki g'ayriijtimoiy media kontentiga ta'sir qilish haqiqatan ham o'smirning xatti-harakati va munosabatlariga ta'sir qilishi mumkin. O'smirlar ko'pincha teleko'rsatuvlar, filmlar, video o'yinlar va onlayn kontentni o'z ichiga olgan ommaviy axborot vositalarini ashaddiy iste'mol qiladilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlik yoki g'ayriijtimoiy media kontentiga uzoq vaqt ta'sir qilish o'smirlarni tajovuzkorlikka sezgirligini yo'qotishi, deviant xatti-harakatlarini normallashtirishi va ularning munosabati va e'tiqodlariga ta'sir qilishi mumkin. O'smirlar ommaviy axborot vositalarida zo'ravonlik yoki g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarga qayta-qayta guvoh bo'lishsa, bu ularning maqbul yoki mos keladigan tushunchasini buzishi mumkin. Bu potentsial ravishda deviant xatti-harakatlarga kirishish ehtimoli oshishiga olib kelishi mumkin. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, ommaviy axborot vositalarining ta'siri o'smirlarning deviant xatti-harakatlariga yordam beradigan ko'plab omillardan biridir. Oila dinamikasi, tengdoshlar ta'siri va individual xususiyatlar kabi boshqa omillar ham muhim rol o'ynaydi. Ommaviy axborot vositalari ta'sirining mumkin bo'lgan salbiy ta'sirini yumshatish uchun ota-onalar, o'qituvchilar va butun jamiyat uchun mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish juda muhimdir. Media mazmuni haqida ochiq munozaralarni rag'batlantirish, tegishli chegaralarni belgilash, o'yin-kulgi va jalb qilishning muqobil shakllarini taqdim etish o'smirlarga muvozanatli nuqtai nazarni rivojlantirishga va ularning xatti-harakatlari bo'yicha ongli tanlov qilishga yordam beradi.

Xulosa

O'smirlarda deviant xulq-atvorning sabablari xilma-xil va murakkab bo'lib, ijtimoiy ta'sirlardan tortib shaxsiy kurashlargacha. Ushbu omillarni tushunish o'smirlar uchun samarali choralar va qo'llab-quvvatlash tizimlarini ishlab chiqishda juda muhimdir. Ushbu ta'sirlarning murakkabligini tan olish va qo'llab-quvvatlovchi oilaning psixologik-muhitining sog'lomligi

o'smirning yaqinlari tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy masalalar haqida o'smirlarga oqilona tushunchalar berish, ruhiy salomatlik resurslari, ijobiy namunalar va jamiyatga asoslangan dasturlar kabi maqsadli strategiyalarni amalga oshirish orqali biz deviant xatti-harakatlar sodir etilishi bilan bog'liq xavflarni keskin yumshata olamiz va o'smirlarning sog'lom ruhda rivojlanishiga yordam bera olamiz. Ushbu izoh maqola mazmuni, kirish ma'lumotlari, yoritilgan asosiy fikrlar, muhim kalit so'zlar va o'smirlarning farovonligi va rivojlanishi uchun ushbu sabablarni bartaraf etish muhimligini ta'kidlaydigan yakuniy eslatmaning qisqacha sharhini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Moffitt, T. E. (1993). O'smirlik davrida cheklangan va hayot davomida doimiy antisotsial xatti-harakatlar: Rivojlanish taksonomiyasi. *Psixologik sharh*, 100 (4), 674-701.
2. Farrington, D. P. va Ttofi, M. M. (2013). Huquqbuzarlik uchun xavf va himoya omillari. M. Maguire, R. Morgan va R. Reiner (Eds.), *The Oksford Handbook of Criminology* (646-676-betlar). Oksford universiteti matbuoti.
3. Steinberg, L. (2008). Ijtimoiy nevrologiyaning o'smirlar uchun xavf-xatarga bo'lgan nuqtai nazari. *Rivojlanish sharhi*, 28 (1), 78-106.
4. Dishion, T. J. va Patterson, G. R. (2006). Bolalar va o'smirlarda antisosial xulq-atvorning rivojlanishi va ekologiyasi. D. Cicchetti va D. J. Koen (Eds.), *Rivojlanish psixopatologiyasi: jild. 3. Risk, tartibsizlik va moslashish* (2-nashr, 503-541-betlar). Wiley.
5. Loeber, R. va Farrington, D. P. (2001). Bolalar huquqbuzarligining ahamiyati. R. Loeber va D. P. Farrington (Eds.), *Bolalar huquqbuzarlari: rivojlanish, aralashuv va xizmat ko'rsatish ehtiyojlari* (1-21-betlar). SAGE nashrlari.
6. Stattin, H. va Magnusson, D. (1990). *Ayol rivojlanishida balog'atga etishish*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
7. Raximjonovna, U. N. (2023). O 'SMIR YOSHIDAGI O 'QUVCHILARDA "TARBIYA" FANINI O 'QITISH ORQALI MUSTAQIL FIKRLASHGA O 'RGATISH. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(6), 232-237.
8. Asilova, S. X. (2023). O 'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO 'NALTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZIMLARI.
9. Muslimaxon Ibrohimova, & Nargizaxon Usmonova. (2023). PEDAGOGIK JARAYONDAGI NEVROZLAR KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILAR MISOLIDA. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1(1), 578–580. <https://doi.org/10.54613/ku.v1i1.645>

Internet manbalar

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlar-deviant-xulq-atvorining-profilaktikasi>
2. <https://ppmedu.jdpu.uz/index.php/ppmedu/article/view/8425/5859>
3. <http://www.fayllar.org/ijtimoiy-pedagogika-v6.html?page=120>
4. https://tb.urdu.uz/kafedra/attach/fandocs/33975_TF.Deviant%20xulq%20psixologiya%20Fan%20dasturi.pdf

O‘SMIRLARDA AGRESSIV XULQ-ATVORNI SHAKLLANISHIDA OILAVIY TARBIYANING TA’SIRI

Nazimaxon Mumindjanova

TMC instituti Katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada oilaviy tarbiya o‘smirlarda agressiv xulq-atvorni shakllanishiga sabab bo‘lishi, o‘smirlik davrining turli xil yoshlarida agressiyaning qay holda yuzaga kelishi, jismoniy agressiya hamda o‘smir xulq-atvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar haqida keltirib o‘tilgan. Shu bilan bir qatorda holat yuzasidan psixologik tahlillar, tavsiyalar va yechimlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Agressiya, tadqiqot, verbal, ijtimoiy muhit, tajavuzkorlik.

O‘smirlik davri insonni bolalikdan yoshlikka o‘tuvchi va boshqa davrlardan o‘zining nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan ajralib turuvchi inson ontogenetik rivojlanishining eng xarakterli davrlaridan biri hisoblanadi. O‘smirlik davri tarkibida o‘g‘il va qiz bolalar birdek tegishli bo‘lgan yuqori va past darajadagi agressiv harakatlar bilan bog‘liq bo‘lgan yosh ko‘rsatkichlari mavjud. Semenyukning tadqiqotlariga ko‘ra 10-11 yoshdagi o‘smirlarda jismoniy agressiya yuqori ko‘rsatkichda bo‘lsa, 14-15 yoshdagi o‘smirlarda birinchi darajaga agressiyaning verbal ko‘rinishi chiqadi. Biroq bu jismoniy agressivlik namoyon bo‘lishining yoshga qarab pasayishi emas. Agressiyaning barcha shakllarining namoyon bo‘lishining maksimal ko‘rsatkichlari 14-15 yoshda aniq ko‘rinadi. O‘smirlar jinoyatchiligining o‘sib borayotgan oqimi va axloqning tajovuzkor shakliga moyil bolalar sonining ortishi bunday xavfli ko‘rinishlarni uyg‘otuvchi psixologik sharoitni o‘rganishni birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lgan vazifa sifatida ilgari surdi. Tajovuzning u yoki bu shakllari ko‘pchilik o‘smirlar uchun xarakterlidir, biroq ma‘lumki, muayyan kategoriyadagi bolalarda tajovuzkorlik axloqning turg‘un shakli sifatida nafaqat saqlanadi, balki shaxsning turg‘un sifatiga rivojlanadi ham, natijada bolaning mahsuldor potentsiali pasayadi, to‘laqonli kommunikasiya imkoniyati torayadi, uning shaxsiy rivojlanishi deformatsiyalanadi. Agressiv o‘smir nafaqat atrofdagilarga, balki o‘ziga ham bir talay muammolar keltiradi. Tajovuzkorlik shaxsning turg‘un shaxsiy chizig‘iga aylanmasligi uchun bola axloqining xususiyatlari va hissiy holatini tushunmoq, o‘z vaqtida psixokorreksion ishni tashkil eta olmoq kerak. O‘smirlarning tajovuzkor axloqini o‘z vaqtida aniqlash bola shaxsining rivojlanishidagi noxush holatni oldini olish uchun juda zarur hisoblanadi. O‘smirlik davrida psixologik muammolarni bartaraf etish hamda tarbiyalash

masalalari hozirgi davrning eng dolzarb muammosiga aylangan. Oila, maktab, jamiyatning o'sib kelayotgan avlodga bo'lgan axloqiy-ma'naviy, siyosiy-ijtimoiy, ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. Bugungi kunda kelajak avlodga ta'sir qilayotgan va uning kechinmalarini o'zgartiradigan ichki va tashqi omillarni ko'z oldimizga keltirish juda qiyin. O'smirlik davrini o'rganuvchi ko'pchilik olimlar agressiya, emotsional qo'zg'alishni, jahl chiqqan holatlarda balog'atga yetmagan bolalarda psixologik muammolar qanday namoyon bo'lishiga ko'proq e'tibor berganlar. Chunki, bu yoshda ularda hayot tajribalari yetarli bo'lmaydi, lekin tan olinishga va mustaqil bo'lishga intiladilar. O'smirlar har doim boshqalarga taqlid qiladilar va o'zlarini ularga nisbatan agressiv tutishga harakat qilishadi.

Oilaviy tarbiyada, o'smirlarning o'zlarini o'rganish, o'zaro munosabatlarda adolatsizlik qilish, tajovuzkorlik va agressivlikning o'smirlarida namoyon bo'ladigan ta'siri muhim faktor bo'lishi mumkin. Bu tarbiya usullari, o'smirlarning o'zlarini boshqalarga zarar yetkazish, haqorat qilish va tajovuzkorlikdan saqlab qolishi mumkin.

O'smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo'lishining sabablari:

I.O'z-o'zini o'rganish jarayoni: O'z-o'zini o'rganish jarayonida, ularning o'zlarini qo'llab-quvvatlovchi, adolatli va empatik bo'lishni o'rgatish kerak. Agar bu jarayon tashkil etilmagan bo'lsa, o'smirlar o'zlarini boshqalarga qarshi tajovuzkorlik ruxiga olib kelishi mumkin.

II.O'z-o'zini ifodalash usullari: O'smirlar o'z his-tuyg'ularini va xayollarni qanday ifodalashni o'rganish usullari. Agar ularga o'z his-tuyg'ularini ifodalash va boshqalarning hissiyotlarini anglab yetish, hissiyotlari o'rgatilmagan bo'lsa, ularda tajovuzkorlik va agressivlik namoyon bo'lishi mumkin.

III.O'zaro munosabatlarda adolatsizlik: O'smirlar o'zaro munosabatlarda adolatsizlik va tartibsizlik bilan yuzlashgan bo'lsalar, bu ularda tajovuzkorlik va agressivlikning namoyon bo'lishini olib kelishi mumkin. Adolatsiz munosabatlar o'smirlarda o'zlariga hamda, boshqalarga zarar yetkazishlariga olib kelishi mumkin.

IV.Tarbiya usullari: Oilaviy tarbiya usullari, o'smirlarning o'zlarini adolatli, empatik va tajovuzsiz bo'lishini o'rgatishda muhim rol o'ynaydi. O'smirlar tarbiya usullari orqali boshqalarga zarar etkazish va tajovuzkorlik qilib bo'lmasligini o'rganadilar.

Aynan oilada bola birlamchi sotsializatsiyadan o'tadi. Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar misolida u boshqa odamlar bilan munosabatda bo'lishni o'rganadi, o'smirlik va balog'at yoshida saqlab qoladigan xatti-harakatlar va munosabatlar shakllarini o'rganadi. Ota-onalarning bolaning noto'g'ri xatti-harakatlariga munosabati, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati, oiladagi uyg'unlik yoki nomutanosiblik darajasi, aka-uka va opa-

singillar bilan munosabatlarning tabiati - bular bolaning oiladagi va undan tashqaridagi tajovuzkor xatti-harakatlarini oldindan belgilab beradigan omillardir. Shuningdek, balog'at yoshida uning atrof-muhit bilan munosabatlariga ta'sir qiladi. "Ota-ona - bola" juftligidagi salbiy munosabatlar kuchli ta'sir ko'rsatadi. Agar bolalar ota-onalardan biri yoki ikkalasi bilan yomon munosabatda bo'lsa, ular o'zlarini qadrsiz deb bilishsa, yoki ota-onaning yordamini his qilmasa, ular boshqa tengdoshlariga murojaat qilishadi; tengdoshlar ularni sezmaydilar; ota-onalariga nisbatan tajovuzkor munosabatda bo'ladilar. Agressiv harakatning bajarilishi asosiy neyrofiziologik mexanizmlarga bog'liq. Oddiy qilib aytganda, asab tizimi har qanday harakatni, shu jumladan tajovuzkor harakatlarni amalga oshirishda ishtirok etadi. Biroq, bu asosiy tuzilmalar va jarayonlarning ta'siri cheklangan, neyropsikologik mexanizmlar tegishli stimulg qarab faollashadi va ong tomonidan boshqariladi. Agressiya muammosi bilan mamlakatimizda va xorijda ko'plab tadqiqotchilar shug'ullangan. Ko'pgina asarlar tajovuzkor xatti-harakatlarning turli xil ko'rinishlariga bag'ishlangan. Eng to'liq tavsifni G. M. Andreeva, K. Byutner, D. Richardson, R. Beron, S. V. Enikoplov, V. V. Znakov, L. P. Kolchin, N. D. Levitov, K Lorentz, TG Rummyantseva, A. A. Rean, E. V. Romanin asarlarida topish mumkin. SE Roshchin, E. Fromm, V. Hollicer, IA Furmanov, LB Schneider, jumladan, o'smirlarning huquqbuzarlik xatti-harakatlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda: M. A. Alemaskin, S. A. Belicheva, G. M. Minkovskiy, I. A. Nevskiy. Agressiya muammosining chuqur psixologik kelib chiqishini o'rganish Z.Freyd, E.From, J.Fridman va boshqalarning asarlarida yoritilgan. Oilaviy muhitning nosog'lomligi, ota-ona va farzand o'rtasidagi nizolar, o'zaro bir-birini tushunmaslik holatlari, oiladagi rahbarlik uslubining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi va noto'liq bo'lgan oilalarning mavjudligi o'smirlarda agressiyaning paydo bo'lishiga olib keladi. Agressiv xulq-atvor natijasi qotillikkacha olib borishi mumkin. Tadqiqotchilardan biri bo'lgan F.Getting qotillar ko'p hollarda to'liq bo'lmagan oilalardan chiqqanini aniqlagan. Uning "Oiladagi agressiv bolalarni o'rganish" bo'yicha olib borgan maxsus tadqiqotining natijalariga ko'ra, noto'liq oilalarda o'ta qahrli, qo'pol, agressiv va shu bilan birga voyaga yetmagan jinoyatchilar kelib chiqayotganligini alohida ko'rsatib o'tgan. Uning ta'kidlashicha to'liq oilalarda ham, noto'liq oilalarda ham sog'lom yoki nosog'lom oilaviy muhit mavjud bo'ladi. Oiladagi doimiy janjallar, mojarolar oilada nosog'lom muhitni vujudga keltiruvchi bosh omillardir.

Xulosa:

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki har bir farzandning kelajakda qanday shaxs bo'lib kamol topishi albatta uning ota-onasiga bog'liqdir. Farzandga to'g'ri tarbiya berish va uning fiziologik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda to'g'ri yo'naltira olish ham ota-ona zimmasidadur. Shunday ekan men psixolog sifatida ota-onalarga shudan tavsiya bergan

bo'lardim; biz hozirda raqamli texnologiyalar zamonida yashayaotgan ekanmiz farzandlarimizni turli xil gadjetlardan, mobil qurilmalardan to'g'ri foydalanayotganiga amin bo'lishimiz kerak, zero hozirgi paytda bolalarni agressiv xulq-atvordan og'diruvchi omil deb bunday qurilmalarga nisbatan aytsak mubolag'a bo'lmaydi. O'smirlik davri shunday murakkab davrki hatto, o'smirdagi garmonal o'zgarish ham uning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, biz farzandlarimizni o'smirlik davridan qiynalmay, ular o'zlarini yolg'iz his qilmasdan, oldilarida doim qo'llab-quvvatlovchi ota-onalari borliklarini bilib turishlariga sharoit yaratib berishimiz kerak. Bolalar bizning kelajagimizdir, zeroki ta'limga tikilgan sarmoya eng yaxshi sarmoya hisoblanar ekan, farzandlarimizning qimmatli vaqtlarini behuda o'tkazmaylik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "O'smirlarda agressiv xulq-atvorni namoyon bo'lishida oilaning ro'li". Yunusova Guzal, Turdimatova Elnoz
2. "O'smir psixologiyasi: biz bilmagan jihatlar" Sh.Mustafayeva
Farg'ona -2015
3. O'smirlarning tajovuzkor xatti-harakatlarining psixologik xususiyatlari va uni tuzatish shartlari / L.M. Semenyuk. - M.: INFRA-M 2011.
4. O'smirlarning noqonuniy xatti-harakatlarining oldini olish. - Ufa: "Bashqirdiston sog'lig'i" nashriyoti, 2005.
5. Zaxarov A.I. Bolalarning ota-onalarning rolini idrok etishining psixologik xususiyatlari. A.I. Zaxarov. Psixologiya savollari. 2012.
6. Rean A.A. Agressiya va shaxsning tajovuzkorligi. A.A. Rean. Psixologik jurnal. 2011. - 5-son. - 3-18-betlar.

OILAVIY TARBIYANING NOJO'YA TA'SIRLARI OQIBATIDA O'SMIRLARDA XULQ-ATVORNI OG'ISHI

Nazimaxon Mumindjanova

TMC instituti Katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda XXI asrda eng ommabob va fojiali darajada o'smir Yoshi va bolalikda olingan tarbiyani notog'ri berilishi va uning nojo'ya ta'sirlari oqibatida bolalarda yosh avlodda xulqi o'g'ishish ya'ni deviantlik paydo bo'lishi bilan doir tadqiqot olib borildi. Xulosa taklif va maslahatlar berildi.

Kalit so'zlar: Deviant, delikvant, xulqi og'ishish, tarbiya o'rni, o'smirlarda deviantizm.

Kirish

Bugungi kun zamonaviy jamiyatda oila tarbiya institut sifatida o'zining samarali roli va vazifalarini amalga oshirib kelmoqda. Shunday vazifa va funksiyalaridan biri bu kelajagimiz davomchilari bo'lgan yosh avlodni har tomonlama tarbiyalashdir. Ma'lumki, oila inson bolalik davrining ilk kunlaridan boshlab nimani qo'lga kiritgan, egallagan bo'lsa uni butun hayoti davomida saqlaydi. Shu bois, oilaning bola tarbiyasidagi ijobiy jihatlari ko'p bo'lib, u sevgi va g'amxo'rlikda yaqqol ifodalanadi. Ta'kidlash joizki, bola hayotida ota-onaning obro'si, tarbiya uslublarining ta'sirchanligi muhim hisoblanadi. Ayniqsa, oila shaxs kamolotini belgilab beruvchi birlamchi omillardan sanaladi.

Ma'lumki, oilada ota-ona tomonidan tarbiya uslublarini to'g'ri va oqilona tanlay olish ularni kelajakdagi kamoloti ta'minlab beradi. Ayrim o'rinlarda oilada ota-ona munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi bola shaxsini shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ko'pgina fanlar doirasida oila, oilaviy tarbiya va oila muhitida bola shaxsini tarbiyalash masalasiga katta e'tibor beriladi. Bundan ko'rinadiki, oilaning maqsadli, funksional va mazmunli roli mamlakat, jamiyat va shaxs uchun ko'p qirrali ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, oila xususida fikr yuritilganda oilaviy munosabatlar, oilaviy tarbiya uslublari, ota-ona va bola munosabatlarining o'ziga xos jihatlarga e'tibor qaratish lozim. Shunga muvofiq ravishda adabiyotlarda oilaviy munosabatlarning 4 ta turi ajratib ko'rsatiladi.

Psixofiziologik – biologik qarindoshlik va jinsiy qoniqish munosabatlarini o'z ichiga oladi.

Psixologik – oila a’zolari o’rtasidagi o’zaro ishonch, ochiqlik, samimiylik, ma’naviy va hissiy yordam, bir-birlariga nisbatan g’amxo’rlik qilishni nazarda tutadi.

Ijtimoiy – oiladagi moddiy qaramlik, oilaviy rollarni taqsimlanishi, shuningdek, jamiyatdagi ustuvor munosabatlarga bo’ysunishi, hokimiyatga intilish, yetakchilik kabilarni o’z ichiga oladi.

Madaniy – bu oila yuzaga kelgan va mavjud bo’lgan madaniy shart-sharoitlarda rivojlangan urf-odatlar, an’analar bilan bog’liq o’ziga xos turdagi oilaviy munosabatlar.

Yuqoridagi murakkab bog’lanishlar tizimi oilaviy tarbiyada yaqqol ko’zga tashlanadi. Shuning bilan birga oilada bolalarni tarbiyalashdagi buzilishlarning asosiy sababalari ota-onalik funktsiya, vazifalarini to’g’ri yo’lga qo’yilmasligi, o’zaro munosabatlarida axloq me’yorlariga muntazam rioya qilmaslik, o’zaro hurmat, himoya, psixologik yordam, g’amxo’rlik va e’tiborning yetishmasligi bilan belgilanadi.

Bugungi kunda xorijiy ilmiy adabiyotlarda inson tarbiyasining birinchi sub’ekti oila bo’lib, u shaxs shakllanishida yetakchi o’rin tutadi degan fikrlar mavjud. Shu bois, oilada bolaning barcha asosiy fazilatlarini tarkib topadi hamda uning dunyoqarashi, e’tiqodi, atrofdagi dunyoga, mehnatga, boshqa odamlarga va o’ziga nisbatan munosabatlar tizimi shakllanadi (A.N.Ganicheva, O.L.Zverova A.G.Selevko, G.K.Selevko, I.S.Kon, L.B. Shneyder va boshqalar) [2]. Bunda ko’rinadiki, oila bola hayotini biologik jihatdan ta’minlab qolmasdan balki, ijtimoiy kamolotini belgilab beruvchi maskandir. Shu nuqtai nazardan olganda, oilaning farzand tarbiyasidagi roli muhim ekanligini e’tiborga olsak, u o’smir shaxsida deviant xulq-atvorini (to’g’ridan-to’g’ri yoki bilvosita) rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko’rsatadi. Bu esa o’z navbatida oiladagi o’zaro munosabatlar negizida shaxsga ta’sir qiluvchi turli xil og’ishlar mavjudligi kuzatiladi.

Xulq-atvori, insonning shaxsiy xususiyatlarini, o’sishi va o’zaro munosabatlarini ifodalovchi umumiy xulqiy xususiyatlar to’plamidir. Xulq-atvori oilaviy tarbiyada o’smirlarda shakllanadi va o’zgarishi mumkin. Quyidagi to’g’ridan-to’g’ri ta’sir qiladigan faktorlar xulq-atvorini shakllantirishda muhim rol o’ynayadi:

1. Oilaviy muhit: Oilaning umumiy atmosferasi, ota-ona, akalar va boshqa yaqinlarning suhbatlari va munosabatlari o’smirlar uchun misol bo’ladi. Agar oilada hurmat va sevgi atmosferasi bo’lsa, o’smir xulqini ham bu tomonlarga mos ravishda shakllantirishadi.

2. Ota-ona tarbiyasi: Ota-onalar o’smirlarning xulqiy tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar o’smirlarga adolat, hurmat va sevgi bilan munosabatda bo’lishni o’rgatishadi. Uning bilan birga, ularga o’zini sevishtirish va qayg’urushlarini tushuntirishadi, ularning xatolaridan o’rgatib yurish va ularning o’zlarini o’zgartirishga imkon berishadi.

3. O'z-o'zini tanish jarayoni: O'smirlar o'z-o'zini o'rganish va o'zining xohishlarini, qobiliyatlari va qiyinchiliklari bilan tanishish jarayonida o'z xulqiy tarbiyalarini shakllantirishadi. Bu jarayon davomida ular o'z xohishlarini bajarish, do'stlarni topish va o'z munosabatlari va ta'riflari orqali o'zlarini tushunib, o'z xulqiy xususiyatlarini oshirishadi.

4. O'zaro munosabatlar: O'smirlar o'zaro munosabatlarda o'rganish, boshqalarni hurmat va sevgi bilan qabul qilish, ko'p o'rtacha qiyinchiliklarni hal qilishni o'rganishadi. Bu, ularning empatiya va hamkorlikni o'rganishiga imkon beradi.

5. Tarbiyani o'rini: Tarbiyani o'rini o'smirlarning xulqiy tarbiyasiga ta'sir qiladi. Maktab, do'konlar, jamoat markazlari, sport klubi kabi joylar o'smirlarga o'zaro munosabatlarni o'rganish, maqbuliyatga erishish va jamiyatga qiziqishni oshirish uchun muhim o'rinlardir.

Ma'lumki, o'smir xulq-atvorida qiyinchiliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladigan yoki yordam beradigan muayyan oilaning xususiyatlari qanday ko'rinishga ega? Mazkur masala bo'yicha turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ular asosan bir-biriga zid emas, balki bir-birini to'ldiradi va ba'zan takrorlaydi. Jumladan, L.S.Alekseeva disfunktsional oilalarning quyidagi turlarini ajratadi: a) ziddiyatli; b) axloqsiz; v) pedagogik qobiliyatsiz; d) ijtimoiy.

G.P. Bochkareva tomonidan oilaning uchta turini ajratib ko'rsatiladi.

a) disfunktsional hissiy munosabatga ega oila -bu yerda ota-onalar nafaqat befarq, balki qo'pol, o'z farzandlariga nisbatan munosabatlarda hurmatsizlik hamda ularda irodasizlikni tarbiyalashga qaratilgan;

b) oila a'zolari o'rtasida hissiy aloqalar mavjud bo'lmagan oilalar- bunda bolaga nisbatan munosabatlar ko'proq tashqi tomonlama xarakterga ega bo'lib, uning ehtiyojlariga befarqlik kuzatiladi. Natijada bunday holatlarda bola oiladan tashqarida o'zi uchun hissiy jihatdan muhim munosabatlarni topishga intiladi;

v) nosog'lom axloqiy muhitiga ega bo'lgan oila-bu yerda ijtimoiy nomaqbul ehtiyoj va manfaatlar bolaga singdiriladi hamda u axloqsiz turmush tarziga jalb qilinadi. Ko'rib turganingizdek, bu tasnif bola shaxsidagi ichki kechinmalarining mazmuniga asoslanadi.

Bir qator mualliflar deviant xulq-atvorning paydo bo'lishiga yordam beradigan ta'lim vaziyatlari bilan bog'liq variantlarni ko'rsatib o'tadilar.

a) bolaga nisbatan ongli tarbiyaviy ta'sirning mavjud emasligi;

b) tarbiyada haddan tashqari qattiqqo'llik va hatto zo'ravonlikning yuqori darajasi, ayniqsa, bu usul o'smirlar davriga kelib o'z kuchini yo'qotadi;

v) oilada bola shaxsidagi mustaqillikni g'arazli sabablarga ko'ra, bo'rttirib ko'rsatish;

d) oilada ota-onaning kelishmovchiligi tufayli tarbiyadagi tartibsizlik.

A.Y. Lichko tomonidan oilalarda bola tarbiyasi bilan bog‘liq yuzaga keladigan to‘rtta noqulay vaziyatni aniqlaydi.

a) turli darajadagi haddan tashqari himoyalaniş. Bu bolalarning hayot yo‘llarining barcha ko‘rinishlarida sherik bo‘lish istagidan tortib, oilaviy jazolanishgacha bo‘lgan vaziyatlarni o‘z ichiga oladi. Bu holat XX asrning 70-yillardagi oilalarida kuzatilgan;

b) g‘amxo‘rlik ko‘pincha e‘tiborsizlikka aylanadi;

v) oilaning yaratuvchilik holat- u bolaning har qanday motivatsiyasiga doimiy e‘tibor va juda kamtarona muvaffaqiyatlar uchun ham haddan tashqari maqtov bilan ajralib turadi;

d) oilada “Zolushka”ni yaratishga qaratilgan vaziyat – mualliflarning qarashlariga ko‘ra, ota-onalar o‘zlariga ko‘p, bolalarga esa kam e‘tibor beradigan ko‘plab oilalar paydo bo‘lganligini ta‘riflaydilar. Natijada qo‘pol va shafqatsiz o‘smirlar sonining ko‘payishiga olib keladi.

B.N.Almazov tomonidan “tarbiyasi qiyin” o‘smirlarning paydo bo‘lishiga hissa qo‘shadigan disfunktsional oilalarning to‘rt turini aniqlaydi.

a) ta‘lim zahiralari yetishmaydigan oila. Ularga buzilgan yoki to‘liq bo‘lmagan oilalar, umumiy rivojlanish darajasi yetarlicha yuqori bo‘lmagan, bolalarga o‘qishlarida yordam bera olmaydigan oilalar kiradi;

b) ota-onalar o‘zlarining fe‘l-atvoridagi kamchiliklarni tuzatishga intilmaydigan, ulardan biri ikkinchisining xatti-harakatlariga toqat qilmaydigan nizoli oilalar; bunday oilalarda bolalar ko‘pincha o‘zlarini qarama-qarshi, ba‘zan namoyishkorona nizolashuvchan qiyofada tutishadi; keksalar mavjud mojaroga qarshi norozilik bildiradilar hamda ota-onalardan birining tarafini oladilar;

v) axloqiy jihatdan nosog‘lom oilalarda oilani tashkil etadigan a‘zolarining dunyoqarashi va tamoyillari turlicha bo‘lishi, o‘z maqsadiga yetishish uchun o‘zgarlar manfaatlariga zarar yetkazishga intilish, bironing mehnatidan foydalanish, boshqalarni o‘z irodasiga bo‘ysundirish istagi;d) pedagogik qobiliyatsiz oilalar: ularda bola haqidagi uzoq yoki eskirgan g‘oyalarning mavjudligi shaxs rivojlanishi bilan bog‘liq haqiqiy manzarasini almashtiradi.

Xulosa

Oilada bola shaxsini tarbiyalash o‘zining murakkabligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, o‘smir shaxsida deviant xulq-atvorni shakllanishida oilaviy munosabatlar, oilaviy tarbiya usullari, oilada ota-onaning shaxsiy obro‘si muhim sanaladi. Shu bois, bugungi kun oilalarimiz bola ta‘lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanishida keltirib o‘tilgan mezonlarning mohiyatini bilishi va amaliyotga tadbiiq qilishi lozim. Bu esa o‘z navbatida jamiyatimizda kelajakka umidvor, ulkan maqsadlar ega, har tomonlama bilimli yoshlarimizni kamolga yetkazishga muvaffaq bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alijon, M., Rahmonjon, A., & Asilova, S. (2023). TA'LIM JARAYONIDA ISH STRESSI BILAN BOG'LIQ MUAMMOLARGA PSIXOLOGIK YECHIM. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 854-860.
2. Psixologiya.f.n. R.A.Abdurasulov kat o`qit. M.Q.Qodirova “XULQI OG`ISHGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI”
3. Nodira G'ayratovna Kamilova “XULQI OG'ISHGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI ”
4. Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi. Darslik / Muallif: N.G'.Komilova. - Toshkent: TDPY, 2020. 280 b.
5. Muslimaxon Ibrohimova, & Nargizaxon Usmonova. (2023). PEDAGOGIK JARAYONDAGI NEVROZLAR KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O`QUVCHILAR MISOLIDA. QO`QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1(1), 578–580. <https://doi.org/10.54613/ku.v1i1.645>

PROBLEMS OF GENDER ASPECT IN LINGUISTIC RESEARCH. THEORIES IN GENDER RESEARCH

Olga Valerevna Mamontova

The Uzbekistan State University of World Languages,
Faculty of Romano Germanic Philology, teacher in the department of applied sciences of the
spanish language.

ABSTRACT

This article addresses the multifaceted challenges associated with integrating gender aspects into linguistic research, examining various theoretical frameworks employed in gender studies. It explores the complex intersection between language and gender, analyzing how linguistic structures and practices reflect and perpetuate societal gender norms and stereotypes. Drawing from interdisciplinary perspectives, including sociolinguistics, feminist theory, and discourse analysis, the article evaluates different theoretical approaches to understanding gender in language. It discusses the contributions and limitations of essentialist, social constructionist, and intersectional theories in elucidating the intricacies of gendered language use.

Keywords: gender aspect, linguistic research, gender theories, language and gender, linguistic analysis, gender stereotypes, language use

The topic of gender differences is widespread worldwide, with many scholars investigating the reasons behind such differences in various disciplines [Maltz & Borker, 1982:64; Crawford 1995:277]. Some studies focus on the relationship between language and gender. Sociolinguists have studied various aspects of gender linguistics for many years, making efforts to provide reasonable explanations for observed differences in the behavior of men and women.

Numerous theories and concepts have been proposed in various articles regarding gender differences. For instance, one perspective suggests that these differences stem from male dominance, while another hypothesis posits that they are linked to cultural factors. Yet another concept focuses on social structure.

Scholars [Maltz & Borker, 1982:79; Crawford 1995:289] advocating for the concept of male dominance consider it as the cause for the formation of linguistic differences. Maltz and Borker [Maltz & Borker, 1982:90; Crawford 1995:270] adhere to the concept of cultural differences, viewing gender differences as a form of cultural differentiation, and communication

between men and women as a form of intercultural communication. These viewpoints have their drawbacks: the concept of male dominance only highlights the status and role of men, overlooking the fact that the social status of women also influences language usage, as well as the impact of cultural differences between men and women.

Since the 1970s, Western linguists and scholars have conducted numerous studies on utterances and speech acts, yielding a plethora of research findings published in articles, books, journals, and so forth [Pomerantz, 1978:149; Holmes, 1988:280; Herbert, 1990:89].

Various researchers [Mead, 1935:49; Rubin, 1984:119] concluded that men and women have different roles and that these roles are unequal. Accordingly, the concept of “gender” was necessary to describe how men and women interact, the socially constructed categories to determine what men and women should do, and how they should behave.

Language and gender are a relatively new area of sociolinguistics, marked by the publication of Lakoff's “Language and Woman's Place” in 1975. Since then, this field has garnered significant interest among linguists, both for ethnographic and ideological reasons. Ethnographic linguists have sought to gather reliable data to study and explain folk linguistic beliefs that men and women speak and act differently [Fishman 1978:39; Spender 1980:69]. “Gender” has now stabilized as a term, allowing for the differentiation of individuals in terms of their sociocultural behavior and denoting male and female behavior as scales rather than a dichotomy [Holmes 2001:90].

Research findings in this area [Labov, 1966:145; Trudgill, 1974:289] have shown that men and women indeed use different forms, particularly phonologically, and linguists have concluded that within each social class, women use more standard forms than men. For example, Trudgill [Trudgill, 1974:290] found that significantly more women than men in Norwich used standard forms rather than vernacular in written and spoken language. Various gender studies today can be more accurately characterized as “sociolinguistic.” It tends to move away from large-scale, quantitative, correlational methods toward more local, contextualized, and ethnographic approaches that investigate gender as intersecting with other social concepts such as class and sex within specific communities.

These studies focus on gendered differences in the ways people interact in various social and professional contexts. Three theories were proposed and examined in this study.

Lakoff's "deficit" theory [Lakoff 1975:120] asserted that from an early age, girls are taught to use a separate “female language”: they are socialized to speak “like a woman.” This language was deemed more cautious, tentative, indirect, and therefore a weaker version of the male language, trapping them in a perpetual double bind. It was also noted that this female

language mainly manifested in a series of modifiers (such as hedging responses and tag questions), which, according to the researcher, blurred the message and portrayed the speaker as insecure and powerless.

Lakoff's proposition that women construct their own subordination through language use was a precursor to the theory of "dominance." Speaking about language as a system, Spender [Spender 1980:76] argued that language had evolved over centuries to represent male interests and express the male experience. She noted three ways in which language maintains this androcentric perspective:

- Linguistic marking of terms to denote women (e.g., manageress, stewardess).
- Semantic derogation (how terms denoting women, such as housewife, over time became "downgraded" or demeaned; [Schulz 1990:58]).
- Lexical gaps (the absence of woman-oriented lexicon to positively describe certain female experiences, such as childlessness or a single woman).

Cultural Differences Theory

Boys learn to compete with others for access to the "platform," use referential, goal-directed language, and speak to make an impression. In contrast, girls, as an alternative, learn to build relationships of equality and trust, collaborate with others to achieve a goal, and express feelings and emotions. These conflicting conversational goals corresponded to different gendered speech "styles," whereby "women talk and hear language and its inner side, while men talk and hear language of status and independence."

Language and gender studies have firmly distanced themselves from theories of gender differences and, as Holmes [Holmes 2007:234] puts it, are "swept up in the wave of social constructionism," emphasizing diversity of genders rather than differences. Although social constructionism has now solidified as the dominant approach, it has not been universally embraced as the ideal theory for feminist linguistics.

Social Constructionism and the "Postmodern Turn" This postmodern perspective asserts that men and women do not possess individual essence, character, or "core" [Crawford 1995:90]; there are no inherent male or female characteristics, only those that are manifested through repeated bodily or linguistic actions. Any apparent characteristics are effects produced through specific actions we perform. Thus, from the standpoint of social constructionism, gender can be viewed as relational, a process, something that is done, and an important resource for constructing gender roles and identities. If gender is merely cultural constructs, they can be challenged and resisted. Gender can potentially be reconceived in terms of a multitude of roles

and positions for men and women. The social constructionist approach suggests that gender roles and identities resist generalization or simple categorization.

Similar to gender is perceived as a mutable, multifaceted form of identity constructed and realized through speech and behavior, rather than simply determined by a person's body at birth or early socialization.

The availability of a range of new interdisciplinary research methods has made such exploration more feasible [Simpson 2011:89].

REFERENCES

1. Holmes, Janet. An introduction to Sociolinguistics. 2-nd edition. -2001.
2. Lakoff, R. Language in context // Language, 48. 1972. - Pp. 907-27.
3. Lakoff, R. The logic of politeness, or, minding your p's and q's. // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society.- Chicago, 1973. Pp. 292-305.
4. Lakoff, R. Language and woman's place. New York: Harper and Row, 1975
Givón, T. (2005). Context as Other Minds. Amsterdam, John Benjamins.
5. Lakoff, G. y E. Sweetser. (1994). Prólogo en G. Fauconnier. Mental Spaces. Cambridge, Cambridge University Press.
6. Maltz, D.N., & Booker, R. A. A Cultural Approach to Male-female Miscommunication. Language and social identity, Cambridge: Cambridge University Press. 1982
7. Spender, D. Man Made Language, London, Routledge. 1980. Standpoint', Sociology 23 (3): 427-42.

BO'LAJAK O'QITUVCHILAR O'QUVCHILARNI IJODIY QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH MOHIYATI

Shaxnoza Shakirjonovna Djurayeva

Toshkent amaliy fanlar universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Sifatli ta'lim kelajakni yaratishdagi asosiy omildir. O'qituvchilik kasbini tanlagan har bir odam buni his qilib turishi kerak. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov — "Tarbiyachi-ustoz bo'lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o'stirish, ma'rifiy ziyosidan bahramand etish, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun eng avvalo tarbiyachining o'zi aynan shunday yuksak talablarga javob berishi lozim," - degan edi. Ustoz qanchalik o'z ustida ishlab, zamon bilan hamnafas bo'lsa, o'quvchilarni ilm olishga qiziqтира oladi. O'qituvchilar har bir o'quvchida ijodkorlik qobiliyatini kashf etib, buni to'g'ri yo'naltira olsa, bu butun bir jamiyat kelajagiga ijobiy ta'sir ko'rsata oladi.

Kalit so'zlari: Ta'lim, ijodkorlik, maktab, o'quv jarayoni, metod

ABSTRACT

Quality education is the main factor in creating the future. Everyone who chooses the teaching profession should feel this. First President I.A. Karimov - "In order to become an educator-teacher, to develop the intelligence of others, to enjoy their educational knowledge, to grow into a true citizen, first of all, the educator himself must meet such high requirements" - said. The more a teacher works on himself and keeps up with the times, the more he can make students interested in learning. If teachers can discover creativity in every student and direct it correctly, it can have a positive effect on the future of the whole society.

Keywords: Education, creativity, school, educational process, method

АННОТАЦИЯ

Качественное образование – главный фактор создания будущего. Это должен почувствовать каждый, кто выбирает профессию учителя. Первый Президент И.А.Каримов - "Чтобы стать педагогом-учителем, развивать интеллект других, пользоваться их педагогическими знаниями, вырасти настоящим гражданином, прежде всего, сам педагог должен отвечать столь высоким требованиям", - сказал Первый Президент И.А.Каримов. . Чем больше преподаватель работает над собой и идет в ногу со

временем, тем больше он сможет заинтересовать учеников к обучению. Если учителя смогут обнаружить творческие способности в каждом ученике и правильно направить их, это может оказать положительное влияние на будущее всего общества.

Ключевые слова: Образование, творчество, школа, учебный процесс, метод.

Har bir inson har kuni qiladigan ishini xuddi birinchi marta qilayotgandek qilishi kerak.

Shundagina ishda rivojlanish bo‘ladi.

Shavkat Mirziyoyev

O‘qtuvchilik sharaflı kasblardan biridir. Shuni aytish kerakki, O‘qtuvchilik alohida ijtimoiy hodisa bo‘lib, jamiyat a‘zolarining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatgani uchun ham uning shaxslik sifatleri kasbiy fazilatlaridan muhimroq hisoblanadi. Chunki u jamiyatning buguni va ertangi kuni qiyofasini shakllantiradi. Shuning uchun ham o‘qtuvchining professional jihatdangina yetuk bo‘lishi kifoya qilmaydi. Uning ma‘naviy olami o‘quvchilarga singdirilishi ko‘zda tutilgan ezgu insoniy sifatlarga to‘yingan bo‘lishi kerak. O‘qtuvchilar tayyorlanadigan o‘quv yurtlarida ayni shu jihatga alohida e‘tibor qaratiladi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunida esa “Tegishli ma‘lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish huquqiga ega”, - deb belgilangan.

Pedagogik entsiklopediyada izohlanishicha, ta‘lim metodi, o‘qitish o‘qituvchi va o‘quvchining ta‘lim mazmunini o‘zlashtirishga qaratilgan o‘zaro aloqador, ma‘lum ketma-ketlikdagi faoliyati tizimidir. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov — ”Tarbiyachi-ustoz bo‘lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o‘stirish, ma‘rifiy ziyosidan bahramand etish, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun eng avvalo tarbiyachining o‘zi aynan shunday yuksak talablarga javob berishi lozim,” - degan edi. Ustoz qanchalik o‘z ustida ishlab, zamon bilan hamnafas bo‘lsa , o‘quvchilarni ilm olishga qiziqтира oladi.

Bo‘ljak o‘qituvchi zamonaviy o‘quvchilar boshqacha ekanini yodda tutishi lozim. Ular internetda yashashmoqda, ularda katta odam madaniyati yo‘q. Foyda keltirish va o‘z mehnati mahsulidan bahra olish uchun zamonaviy muallim va o‘qituvchilar quyidagi sifatlarga ega bo‘lishi kerak.

1. **Bolalarga hurmat**
2. **Tolerantlik**
3. **O‘qituvchi o‘zining xizmat ko‘rsatayotganini tushunishi**
4. **Chegarani his qilish**
5. **O‘z vazifasini tushunish**

6. O‘z-o‘zini tanqid qilish

Maktabda o‘qitish metodikasi o‘zgarmasa, ta‘lim sifati ham, mazmuni ham, muhit ham o‘zgarmaydi, – dedi Shavkat Mirziyoyev. Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o‘qituvchi pedagogik mahoratga ega bo‘lishi zarur. Pedagogik mahoratning asosiy qonuniyati oz mehnat sarf qilib, ulkan natijalarga erishish. Ijodkorlik uning hamisha hamrohi bo‘ladi. Pedagogik faoliyatga qiziqqan, qobiliyatli, iste‘dodli kishidagina pedagogik mahorat hislatlari shakllanib boradi. Pedagogik faoliyat o‘z mohiyatiga ko‘ra ijodiy xarakterga ega. O‘qituvchi o‘quvchi shaxsini shakllantiradi, kutilmagan vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qiladi, pedagogik muammolarni yechadi, o‘quv jarayonini mustaqil boshqaradi. Bularning hammasi ijodkorlikning tub mohiyati, ishning maqsadi va xarakteri bilan bog‘liq. Pedagogik mahoratga ega bo‘lgan o‘qituvchigina o‘z kasbiy faoliyatida ulkan zafarlarga erishadi.¹

Mashhur rus pedagogi A.S.Makarenko o‘qituvchilik kasbiga juda yuqori baho berib, unga shunday ta‘rif beradi: „Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni,quvnoq yoki jahldor bo‘lishni bilishi lozim, u o‘zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati, yurish-turishi, kiyinishi bolalarni tarbiyalasin“.

Ijodkorlik o‘rganishning muhim jihati hisoblanadi. Ijodkorlik tufayli o‘quvchi o‘rganishga ijobiy munosabatda bo‘ladi va uning o‘rganishi yanada qiziqarli bo‘ladi. Ijodkorlik sabab o‘quvchi passiv ma‘lumotni mahsulotga aylantirish orqali faollashtiradi. Yoshlikdan egallangan ijodkorlik tufayli insonlar kundalik hayotidagi muammolarni osonlikcha hal qila oladilar va balog‘at yoshida samaraliroq harakat etuvchi darajasida bo‘lishadi. Bu ta‘limning asosiy maqsadlaridan biri: o‘quvchilarni kelajak hayoti uchun yaxshi jihozlash va ularni samarali fuqarolar qilib tarbiyalash. Shu sababli, ayni vaqtda respublika o‘quvchilarining ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi, bu borada faol qo‘llaniladigan shakl, metod va vositalar hamda ularning ahamiyatiga e‘tibor berilmoqda.

Ta‘limning faol metodlariga xos ilk belgilar XIV-XVI asrlarda namoyon bo‘lgan. Buyuk gumanistlar – F.Rable, M.Manten, F.Bekonlar bilimlarni tayyor holda uzatilgan ma‘lumotlar asosida emas, balki amaliy tajriba, munozara orqali mustaqil o‘zlashtirishni tavsiya etganlar. Keyinchalik ta‘lim metodlari YA.A.Komenskiy, I.G.Pestalotssi, F.A.Disterverg, Dj.Dyui, K.D.Ushinskiy, P.F.Kayerovlar tomonidan rivojlantirilgan. Ular didaktikada ilg‘or, ya‘ni bilimlarni mustaqil ravishda o‘zlashtirish g‘oyasini ilmiy jihatdan asoslaganlar. Ma‘lumki, verbal (og‘zaki) o‘quv usullaridan foydalanilganda (ma‘ruza, hikoya, tushuntirish) talabalar ma‘lumotning 5% ini eslab qolishadi. O‘qish ma‘lumotning 10% ini saqlab qolishga imkon

¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-o-qituvchi-va-uning-obrazi>

beradi, videofilm, rasm, ko'rgazmali qurollarni ko'rish, ko'rgan ma'lumotlarni 20% ini o'zlashtirishni ta'minlaydi. Ishbilarmonlik o'yini eng samarali hisoblanadi, buning natijasida talabalar ongida ma'lumotning 75% i saqlanib qoladi. O'quv-amaliy mashg'ulotlarning talabalar tomonidan olib borilishi undan ham samaraliroq hisoblanadi, bunda 90% ma'lumot o'zlashtiriladi. Pedagogik texnologiyalar 1980-yillarda AQShda yaratila boshladi. Hozirgi kunda ularning soni katta songa oshib ketgan. O'quv mashg'ulotlarida olib boriladigan pedagogik texnologiya turlaridan ayrimlarini misol tariqasida keltirish o'rinli.²

Amerikalik tadqiqotchi J. Gildford iste'dod nazariyasiga katta hissa qo'shgan olimlardandir. Olim divergent fikrlashning tarkibiy qismlarini (tezlik, o'ziga xoslik, moslashuvchanlik, aniqlik) ishlab chiqqan va ularning barchasi iqtidorli maktab o'quvchilarini rivojlantirish, o'qish va o'qitish sohasida amaliy faoliyatga yangi o'zgartirishlar kiritishga imkon berganini ta'kidlab o'tish joiz. Taniqli amerikalik olim P. Torrents o'z shogirdlarini kuzatib, yaxshi o'qiydigan bolalar va yuqori darajadagi IQga ega bo'lgan bolalar ijodiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonmaydi degan xulosaga kelishdi. Aniqroq aytganda, bu shartlar mavjud bo'lishi mumkin, ammo ular yagona shart emas deydi, hamda o'zi ishlab chiqqan iqtidor kontseptsiyasida uchlik mavjudligi ta'kidlaydi. Ular: ijodkorlik ijodiy mahorat; ijodiy motivatsiya. Uning tushunishicha, ijodkorlik - bu shaxsning to'liq bo'lmagan yoki noaniq bo'lgan vaziyatda yuzaga keladigan keskinlikni yengillashtirish uchun kuchli ehtiyojidan kelib chiqadigan tabiiy jarayondir. Iqtidorli bolalarni aniqlashda u tomonidan yaratilgan o'ziga xos iqtidor kontseptsiyasi asosida yaratilgan iqtidor va ijod uslublari butun dunyoda keng qo'llaniladi.³

Kelajak aynan o'qituvchilarning qo'lidadir. Ustoz o'quvchi shaxsini shakllantiradi, kutilmagan vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qiladi, pedagogik muammolarni yechadi, o'quv jarayonini mustaqil boshqaradi. Bularning hammasi ijodkorlikning tub mohiyati, ishning maqsadi va xarakteri bilan bog'liq. O'qituvchilar har bir o'quvchida ijodkorlik qobiliyatini kashf etib, buni to'g'ri yo'naltira olsa, bu butun bir jamiyat kelajagiga ijobiy ta'sir ko'rsata oladi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 592 b.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent: Sharq, 1997.

² [file:///C:/Users/User/Downloads/bo-lajak-o-qituvchilarning-kasbiy-ijodkorligini-rivojlantirishda-raqamli-texnologiyalardan-foydalanishning-pedagogik-shart-sharoitlari%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/bo-lajak-o-qituvchilarning-kasbiy-ijodkorligini-rivojlantirishda-raqamli-texnologiyalardan-foydalanishning-pedagogik-shart-sharoitlari%20(1).pdf)

³ https://oriens.uz/media/conferencearticles/56_Xudayarova_Quvonch_Aminboyevna_293-299.pdf

3. Karimov I.A. Yuksak manaviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 174 b.
4. I.A.Karimov „Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati“-Toshkent.Sharq nashriyoti
5. „Pedagogik mahorat“ darslik A.Xoliqov –Toshkent- 2011 3. „Umumiy pedagogika“ B.X.Xodjayev –Toshkent-2017
6. Karimova V, Nishonova Z. Mustaqil ijodiy fikrlash va shaxsning hissiy, irodaviy va intellektual hislatlari orasidagi bog‘lanish // J. Xalq ta’limi, 2001. № 3-6, 64-69.
7. Жураев Х.О, Хамдамова Н. М. Использование альтернативных источников энергии в образовании //Современные гуманитарные исследования. – 2015. – №. 3. – С. 102-105. 4.
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-o-qituvchi-va-uning-obrazi>
9. https://oriens.uz/media/conferencearticles/56_Xudayarova_Quvonch_Aminboyevna_293-299.pdf

O'SMIRLARDA DEVIANT XULQ-ATVORNI SHAKILLANISHIDA OILANING O'RNI

Nazimaxon Mumindjanova
TMC instituti Katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda voyaga yetmaganlar orasida yuzaga keladigan deviant hulq-atvor, uning ko'rinishlari, qarashlari va bu borada olib borilgan izlanishlari haqida ma'lumotlar berilgan. Oilada shaxslararo munosabatlar, yuzaga keladigan nizolar va ularning bola tarbiyasiga, xulq-atvoriga ta'siri keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, xulqi og'ishgan, tadqiqot, odob.

Bola tarbiyasida, ijtimoiy me'yorlar talabi asosida tarbiyalashning eng muhim, eng birinchi ijtimoiy nazorat instituti bu oila hisoblanadi. "Yoshlarimiz tarbiyasi qanchalik mukammal bo'lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi." Chunki farzand tarbiyasi beshikdan boshlab, barkamol komil inson bo'lib shakllanishida nikohli sog'lom oila muhitining o'ri benihoya katta va salohiyati cheksizdir. Har bir farzand inson bo'lib, shaxsga aylanishining dastlabki manbai ota-onaga, oilaga, bevosita bog'liq. Insondagi xulq-atvor, axloq-odobning dastlabki normalari oilada shakllanib, maktab, mahallada, jamoatchilik o'rtasida ta'lim-tarbiya tizimi faoliyati jarayonida takomillashadi, insoniy fazilatlarini shakllanib takomillashib komil insoniylik darajasigacha ko'tarilib boradi, agar aksi namoyon bo'lsa buzg'unchi, tajaovuzkor shaxsga aylanib qoladi. Ma'lumki har bir oilada bolalarni muayyan tarbiyalash usullarining o'ziga xosligi mavjud bo'lib. Ushbu holatlarda ota-onalarning xulq-atvori alohida o'rin tutadi va bolaning ijtimoiylashuviga ta'sir etadi. Ushbu holatda oiladagi tartib-intizom, o'zaro muloqot alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan deviant va tajaovuzkor xulqli farzandlari bor oilalardagi tarbiya usullari o'rganilganda, ota-onaning kayfiyatiga ko'ra, ko'p hollarda qattiq qo'llik, jazolash, ota-onalik mehrining tanqisligini namoyon qilish qayd etilgan. Deviant xulqli va ijobiy xulqli o'quvchilarning oila sharoiti o'rganilganda, deviantlilarning nomaqbul oilada tarbiyalanganliklari tasdiqlangan. Xulq og'ishini kelib chiqishiga aloqador oilaviy va ijtimoiy omillar muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlarning tahlili ko'rsatishicha, ikki o'zaro bog'liq omil orasidagi; - funksional yoki xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi shaxslararo jarayonlar - bevosita ta'sir qiluvchi, o'zida oila tarkibi hamda hajmini mujassamlashtirgan tizimli jarayonlarga ajratish mumkin. Deviant xulqli farzandi bor oila a'zolarinig o'zaro munosabatlarida rad etilganlik va befarqlik kabilar ko'proq ko'zga tashlanadi. Tadqiqotlarining

ko'rsatishicha, ota-ona orasidagi doimiy nizolar, urush-janjallar, o'zaro xusumat, shuningdek, mustahkam bo'lmagan nikoh deviant xulqida yoshligidanoq o'z asoratlarini ko'rsatadi. Bunday ota-onalar o'z farzandlarining ijtimoiy tarbiyasiga, ularga nisbatan kam e'tibor beradilar. Ayni vaqtda farzandlar tomonidan ham shunday munosabat kuzatiladi. Ushbu holatlar sof psixologik nuqtai nazaridan etibor berilsa xar qanday xuquqbuzarlik, xar qanday jinoiy faoliyatning alohida turi sifatida talqin qilinadi. Bunda inson ijtimoiy faolligini belgilovchi va o'ziga hos qonunbuzarlik shaklida ifodalonuvchi uning psixik holati, shaxsning motivatsion jabxasi, individual psixologik sifatleri, psixologik hususiyatlari, sub'yektning ijtimoiy qadriyatlarga munosabatlarida o'z ifodasini topadi. voyaga yetmaganlar xos deviant xulq-atvor va ularni ijtimoiy moslasha olmaslik muammosi kuchayib borish xususiyatiga ega ekanligi bois ham juda dolzarbdir. Bunday o'smirlarning umum qabul qilingan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy me'yorlarni tan olmasligi, ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi oila, maktab, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlar oldiga muhim vazifalarni yuklaydi. Xulq-atvorida buzilishlari bo'lgan o'smirlarning psixik rivojlanishida ham o'zgarishlar ro'y berishi sir emas. Shu bois ularning xulq-atvorida buzilishni keltirib chiqaruvchi sabablarni tadqiq qilish, oilaning farzand tarbiyasidagi o'rnini o'rganish alohida yondashuvni talab etadi.

Zero, yildan-yilga o'smirlar xulq-atvoridagi buzilishlar - ularning intellektual, xissiy, irodaviy rivojlanishda ham orqada qolish holatlari ortib borayotganidan dalolat bermoqda. Hozirgi davrda o'smirlikka xos deviant xulqining shakllanishida oilaning ta'sirini o'rganishga e'tibor ortgan. Zamonaviy psixologiya fanlarida ushbu muammoga bag'ishlangan tadqiqotlarning o'rnini salmoqlidir. Ammo, bizningcha, tarbiyasi «qiyin» o'smirlarning shakllanishida oilaviy muhitning qay darajada o'rin egallashi va oiladagi nizolarning ta'sirini o'rganish dolzarbligini oshib bermoqda. L.S.Vigotskiy fikricha, "O'g'ishgan xulq" o'smirning qiyin xayotiy munosabatlar xarakterining yig'indisidir. Bular avvalo qaysar, injiq, bolalar. Ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir. Ularda ma'lum bir xususiyat intizomsiz, qo'pol bo'ladilar. Ularning faolligini maqsadga muvofiq o'zgartirish, ularga ba'zi bir huquqlarni berish bilan ularga tasir o'tkazish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'oziyev. E. "Umumiy psixologiya". -T.;O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2010.
2. Davlatshin. M.G "Yosh va pedagogik psixologiya". -T.; 2004
3. Nishanova. Z.T va boshqalar. "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya". - T.;O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. 2018.

4. O'smirlarda agressiv xulq-atvorni shakllanishida oilaviy tarbiyaning ta'siri. Mumindjanova Nazimaxon.
5. Менделевич В.Д. «Психология девиантного поведения». М.:2016 yil

“HAVAS” VA “HASAD” KONSEPTLARI

Shaxnoza Shakirjonovna Djurayeva

Toshkent amaliy fanlar universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bu maqolamizda “Havas” yoki “Hasad” tushunchasining paydo bo'lishi, insonlarga ta'siri haqida fikr yuritiladi. Olimlarning bu tuyg'ularni o'rganib olgan xulasasi keltiriladi. Havas va hasad o'rtasidagi murakkab munosabatlar oydinlashadi. Hasad insonlarga o'zida mavjud imkoniyatlarni, yaxshiliklarni ko'rishga imkon bermaydi. Boshqa insonlarni o'ylash, ularning g'alabasidan g'azablanish holatini keltirib chiqaradi. “Havas” ni rivojlantirish esa ishonch va sadoqatni rivojlantiradi, qo'llab-quvvatlovchi va hamkorlik muhitini yaratadi.

Kalit so'zlari: Havas va hasad, tarixiy ma'lumotlar, fikrlar, inson, tuyg'ular, axloqiy qadriyatlar, jamiyat

ABSTRACT

In this article, we discuss the emergence of the concept of "Passion" or "Envy" and its impact on people. The conclusion of scientists studying these feelings is given. The complex relationship between lust and envy becomes clear. Envy does not allow people to see the opportunities and good things that exist in themselves. Thinking about other people causes anger at their victory. Developing "passion" develops trust and loyalty, creates a supportive and cooperative environment.

Keywords: Lust and envy, historical data, thoughts, human, feelings, moral values, society

АННОТАЦИЯ

В данной статье мы обсуждаем возникновение понятия «Страсть» или «Зависть» и его влияние на людей. Приведено заключение ученых, изучающих эти чувства. Сложные отношения между похотью и завистью становятся ясными. Зависть не позволяет людям увидеть те возможности и хорошие вещи, которые существуют в них самих. Мысли о других людях вызывают гнев по поводу их победы. Развитие «страсти» развивает доверие и лояльность, создает среду поддержки и сотрудничества.

Ключевые слова: Похоть и зависть, исторические данные, мысли, человек, чувства, нравственные ценности, общество.

“Havas” yoki “Hasad” soʻzlari juda koʻp zamonlardan beri asosiy qarama- qarshi tushunchalar boʻlib kelmoqda. Bu tushunchalar qanday maʼnoni anglatadi, ularning kelib chiqishini koʻrib chiqamiz. “Havas” yoki “Hasad” tushunchasi turli sohalarda, jumladan, psixologiya, sotsiologiya va marketingda keng oʻrganilgan. “Havas” atamasi odamlarning his- tuygʻularini tushunish va ularga taʼsir qilish qobiliyatini anglatadi. Bir insonda bir neʼmatni koʻrib, oʻsha neʼmat u insonda boʻlishlik bilan birga oʻzida ham boʻlishini orzu qilishlikdir. Havas yaxshi narsalarga boʻladi. Ammo ortiqcha hoyu-havasga berilishlik ham yomondir. Odam dinida yuqoriga qarasin, ilmda ham oʻzidan yuqorida boʻlgan odamga qarasin. “Hasad” esa boshqalarga husumat qilish va xafa boʻlishni anglatadi. Hasad biron kishidagi Alloh bergan neʼmat yoki fazilat yoʻq boʻlib, oʻziga oʻtib qolishini xohlashdir. Bunday kimsa birodarida Alloh taoloning neʼmatini koʻrib, achchiqlanadi, undagi bor narsa zavol topib, faqat oʻziga nasib etishini istaydi.

“Havas” tushunchasining tarixiy kelib chiqishi qadimgi davrlarga, xususan, qadimgi Mesopotamiyaga borib taqaladi. “Havas” tushunchasi odatda jodugarlik yoki sehrgarlik deb ataladigan gʻoya bilan bogʻliq edi. Britaniyalik tarixchi Jorj G. Kameronning yozishicha, “Havas” atamasi akkadcha “Havvasku” soʻzidan olingan boʻlib, gʻayritabiiy kuchga ega boʻlgan shaxsni bildiradi. Bu odamlar jozibalar va afsunlar yordamida his-tuygʻular va fikrlarni boshqarish qobiliyatiga ega ekanligiga ishonishgan. (Kameron, 1962). “Havas” tushunchasi Usmonli imperiyasida, xususan, VI asrda paydo boʻlgan. Uni mashhur usmonli faylasufi Nizomulmuluk ishlab chiqqan boʻlib, soʻzning kuchi va ularning shaxs va butun jamiyatga taʼsiri haqidagi gʻoyani kiritgan. Bu fikrni Ali Aziz Afandi yanada rivojlantirib, soʻzning ham ijobiy, ham salbiy taʼsir qilishi mumkinligini taʼkidlagan. (“Havas” va “Hasad” konseptlari, 2021-yil). Baʼzi jamiyatlarda “Havas” tushunchasi katta madaniy va diniy ahamiyatga ega.¹

Bu tushunchani misollarini adabiyot, ommaviy madaniyat va sanʼatda topish mumkin, bu uning jamiyatda dolzarb ekanligini koʻrsatadi. Ana shunday misollardan biri Oʻtkir Hoshimovning, «Daftar hoshiyasidagi bitiklar» asarida keltiriladi:

«Rossiya televizorida kino koʻrsatdi, Oʻttiz yettinchi yil qatagʻoni haqida. Qora plash kiyganlar bir bechorani ikki qoʻltigʻidan olib,koʻcha boshida turgan qora mashinaga sudrab ketyapti. Eshik oldida uning ayoli emizikli bolasini bagʻriga bosib,unsiz yigʻlayati.

Besh-olti yoshlardagi bolakay «dada, dadajon» deganicha otasining ketidan chopib borayapti. Koʻchaning u yuzida odamlar turibdi. Birining koʻzida qoʻrquv,birinikida oʻkinch, yana biri loqayd qarab turibdi. Birovi esa labini istehzoli burib, xudbinona iljayadi («xalq dushmani»ni «kerakli joyga» chaqqan «siyosiy xushyor» kimsa).

¹ <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/27889/28714>

Oradan ancha o'tib, yana o'sha televizorda «Hayvonot olami» ko'rsatuvini ko'rdim. Yo'lbars daraxtning pastki shohida banan yeb o'tirgan maymunga tashlanib qoldi. Maymuncha jon achchig'ida chiyilladi. Shunda g'alati holat ro'y berdi. Past-baland daraxtlardan o'nlab maymunlar shiddat bilan tushib, yo'lbarsga tashlanishdi. Maymunlar bor ovozdada shovqin ko'tarib, mo'r-malaxdek yopirildi. Biri tishladi, biri yumdaladi. Zabardast bir maymun esa yo'g'on xarini olib, yo'lbarsning boshiga chunonam tushirdiki, yo'lbars dumini qisganча qochib qoldi...

...Maymunlarga havasim kelib ketdi». O'tkir Hoshimov, «Daftar hoshiyasidagi bitiklar»

Olimlarning ta'kidlashicha, hasad evolyutsiya tufayli paydo bo'lgan. Bu tuyg'u insonning zaifligini ko'rsatishi va vaziyatni tuzatishga undashi, u tufayli omon qolish imkoniyatini oshirishi kerak edi. Hasad – og'riq, ochlik va mukofot tizimi uchun mas'ul bo'lgan oldingi miya qobig'ini faollashtiradi. Shuning uchun ham odam, masalan, qo'shnisida yangi chiroyli mashinani ko'rganida kuchli his-tuyg'ularni boshdan kechiradi. Hasad insonlarga o'zida mavjud imkoniyatlarni, yaxshiliklarni ko'rishga imkon bermaydi. Boshqa insonlarni o'ylash, ularning g'alabasidan g'azablanish holatini keltirib chiqaradi.

Hasad ibtidoiy odamlarni harakatga undar edi: yo ular egalik qilmoqchi bo'lgan narsalarini zo'rlik bilan olardilar yoki, ular uchun teng yoki yuqori darajaga erishishga harakat qilardilar. Bunday intilishlar omon qolishga va nasl qoldirishga yordam berar edi. O'shandan beri jamiyat ancha o'zgardi, lekin hasad hech qayerga yo'qolmadi. Olimlar bu tuyg'u aslida nima ekanligi haqida turli nazariyalarni ilgari suradilar. Ba'zilar hasadni tajovuzkor xatti-harakatlarni qo'zg'atuvchi salbiy tuyg'u deb bilishadi. Boshqalar esa – insonning o'z kamchiliklariga munosabatini ko'rsatadigan tuyg'u sifatida. Va yana boshqalar esa, odatda yumshoq (oq) va yomon (qora) hasad mavjudligi haqida gapirishadi.

Ibn Qayyim bunday degan: **“Hasadning asli Alloh taolo bergan ne'matni yomon ko'rish, uning zavolini istashdir. Hasadgo'y ne'matning dushmanidir. Bunday yomonlik o'zining tabiatidandir. Hasad biron odamdan yuqtirib olingan kasallik emas, balki nafsning pastkashligidan, yomonligidan kelib chiqadi”.** (At-Tafsirul Qayyim). *Hasad o'ziga bo'lgan ishonchi yo'q bo'lgan, biror maqsadni o'ylab o'shani erishishgacha bo'lgan bosqichni hech bosib ko'rmay, o'zida shuni paydo bo'lishini xoxlovchi insonlarda kelib chiqadi. Ular yaxshi yutuqlarga erishgan odam qanchalik mehnat qilgani, bunga erishish uchun nimalardan voz kecha olganini bilmaydilar.*

Movardiy: “Hasadning haqiqati fazilatli odamlardagi yaxshiliklarni ko'rib qattiq achchiqlanishdir”, degan. (Adab ud-dunyo vad din) Ba'zilar aytishicha, hasad ne'matning zavolini xohlash emas, balki birovning muvaffaqiyatini ko'ra olmaslikdir. Bir odam o'zgalar

qo‘lidagi ne‘matni xushlamasa, bundan jahli chiqsa, uning zavolini xohlama ham, xushlamasa ham hasadchi hisoblanadi.

Hasan Basriyini aytganlar: «Ey odam bolasi nega birodaringa hasad qilasan? agar Alloh uni yaxshi ko‘rgani uchun biror ne‘mat ato qilsa sen Alloh suyugan bandaga hasad qilasanmi? Agar uni mol davlat topishiga boshqa sabab bo‘lsa (ya‘ni molini haromdan topayotgan bo‘lsa) bu mol davlat uni do‘zaxga etaklasa do‘zaxga etaklaydigan mol dunyoga hasad qilasanmi?»

Buyuk ajdodimiz Imom Abu Lays Samarqandiy hasadning zararlari to‘g‘risida shunday deganlar: “Hasaddan zararliroq narsa yo‘q. Hasad o‘z egasiga beshta zarar keltiradi:

- 1.Hasadchining g‘am-tashvishi uzilmaydi;
- 2.Uning ushbu g‘am-tashvishiga ajr kelmaydi;
- 3.Xorlik olib keladi;Alloh taolo unga g‘azab qiladi;
- 4.Unga tavfiq eshiklari yopiladi”.

Boshqa bir o‘rinda esa: “Uch kishining duosi qabul bo‘lmaydi. Ular: 1.Harom rizq yeguvchi; 2. Ko‘p g‘iybat qiluvchi; 3. Qalbida musulmonlarga adovati va hasadi bo‘lgan kishilar” deganlar.

Ibn Mas‘ud roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Faqat ikki narsadan boshqada hasad yo‘q. (Birinchisi) Alloh bir odamga molu dunyo bersa-yu, u o‘shani to‘g‘ri yo‘lda sarf qilsa, (ikkinchisi) Alloh bir odamga ilm bersa-yu, u o‘sha ilmi ila hukm chiqarsa va ta‘lim bersa», dedilar». ²

Hasad qanday azob berishini yevropalik olimlar o‘rganib ko‘rishdi. Hasadning foydasi, hatto biroz bo‘lsa ham, insonga yaxshilik keltirilishi unchalik aniq emas. Germaniya, Buyuk Britaniya va Avstriya olimlari sakkiz yil davomida 18 000 avstraliyaliklar to‘ldirgan anketalarni tahlil qilishdi. Tadqiqotchilar hasad odamlarni o‘zgartirishga undaydigan, psixologik yoki moddiy farovonlikning oshishiga olib keladigan biron bir dalil topmaganlar. ³ Ammo, bu tuyg‘u tomonidan yaratiladigan juda ko‘p salbiy ta‘sirler mavjud. Bu tadqiqotdan ham ko‘rinib turibdiki hasad insonga yaxshilik, biror foyda keltirmaydi. Balki o‘zining sog‘ligiga, atrofidagi muhitiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bir shoir o‘z she‘rida shunday degan edi:

Xasad emas havas qil,
Hovliqmagin sabr qil.

² O‘zbekiston musulmonlari idorasi Samarqand viloyati vakilligi
<https://samuslim.uz/oz/islam/juma/19072019-y-hasad-va-gina-hamjihatlik-zavoli>

³ Hasad qayerdan paydo bo‘ladi va u bilan qanday kurashish kerak – Fazo.tv
<https://fazo.tv/hayot/hasad-qayerdan-paydo-bo-ladi-va-u-bilan-qanday-kurashish-kerak/>

Nolimasdan zamondan

Yaratganga shukur qil.

Shaxsiy va professional munosabatlarda “Havas” ni o‘stirish juda ko‘p foyda keltiradi. Birinchidan, bu odamlar o‘rtasida chuqurroq empatiya va tushunish tuyg‘usini rivojlantiradi, bu esa kuchli hissiy aloqalarga olib keladi (Dogan,2017). Bundan tashqari, u ochiq va samarali muloqotni rag‘batlantiradi, chunki odamlar o‘z fikrlari va his-tuyg‘ularini hukm yoki nizolardan qo‘rqmasdan ifoda etishda xavfsiz his qilishadi (Cinar, 2019). Bundan tashqari, “Havas” ni rivojlantirish ishonch va sadoqatni rivojlantiradi, qo‘llab-quvvatlovchi va hamkorlik muhitini yaratadi (Dogan va Ergun, 2015). Umuman olganda, "Havas"ni o‘stirish shaxsiy va professional munosabatlar sifatini oshiradi, natijada farovonlik yaxshilanadi va muvaffaqiyat qozonadi.⁴

Yuqorida keltirilgan dalillar va fikrlardan ham ko‘rinib turibdiki, inson faqat havas bilan yashashi, birovga hasad qilishdan uzoq bo‘lishi foydali ekan. Hasad insonlarga o‘zida mavjud imkoniyatlarni, yaxshiliklarni ko‘rishga imkon bermaydi. Boshqa insonlarni o‘ylash, ularning g‘alabasidan g‘azablanish holatini keltirib chiqaradi. G‘olib bo‘lgan insonlarga havas ko‘zi bilan boqib, men ham bundanda zo‘r bo‘la olaman deb harakat qilsa, albatta niyatiga yetadi. “Havas” ni rivojlantirish ishonch va sadoqatni rivojlantiradi, qo‘llab-quvvatlovchi va hamkorlik muhitini yaratadi. Havas qilish yaxshi tushuncha bo‘lgani bilan, asalning ham ozi shirin deganidek, ortiqcha havas insonga yaxshilik keltirmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent: Sharq, 1997.
2. Karimov I.A. Yuksak manaviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 174 b.
3. Mikel Bastons. “Maqsadga yo‘naltirilgan tashkilotlar”. Yaxshi dunyo uchun boshqaruv g‘oyalari, Karlos Rey, Springer, 17/6/2019.
4. Jon Pit. “Islomofobiya va psixiatriya”. Tan olish, oldini olish va davolash, H. Steven Moffic, Springer, 17/12/2018.
5. Oyatulloh Sayyid Imom Ruhulloh Musaviy Humayniy. “Qirq hadis, ko‘rgazma, ikkinchi tahrir”. CreateSpace mustaqil nashriyot platformasi, 2/16/2018.
6. Hasad Demirchi. “Qattiq jism muhandisligi asoslari”. Scitus Academics MChJ, 22/1/2016.
7. G. Husayn Rasul. “Islom psixologiyasi”. Islom nuqtai nazaridan insonning xulq-atvori va tajribasi, Routledge, 30/3/2021

⁴ <https://inlibrary.uz/index.php/scienceresearch/article/view/27889/28714>

8. <https://inlibrary.uz/index.php/scienceresearch/article/view/27889/28714>

9. Hasad qayerdan paydo bo'ladi va u bilan qanday kurashish kerak – Fazo.tv

<https://fazo.tv/hayot/hasad-qayerdan-paydo-bo-ladi-va-u-bilan-qanday-kurashish-kerak/>

KO'ZI OJIZ KITOBXONLAR UCHUN O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI KUTUBXONALAR

F.N. Bozorov

Namangan davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi xalq birinchi navbatda o'zining intellektual salohiyati, yuksak ma'naviyati bilan qudratlidir. Bunday yengilmas kuch manbai esa avvalo insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti – kitob va kutubxonalarda. (Sh. Mirziyoyev)

Kalit so'zlar: O'zbekiston Respublikasi, kutubxona, kitob fondi, korxon va tashkilot, ko'zi ojizlar bosmaxonasi.

Jamiyat taraqqiyoti, uning ma'rifiy-ma'naviy yuksalishida beqiyos ahamiyat kasb etuvchi kutubxonalar orasida ko'zi ojizlar ziyo maskanlari alohida mavqega ega. Dastlab ko'rish imkoniyati cheklangan shaxslar Alisher Navoiy nomidagi davlat kutubxonasi (hozirgi O'zbekiston Milliy kutubxonasi)ning Brayl yozuvidagi kitoblar fondidan foydalanishgan. Bu toifa kishilarga ma'rifat ulashuvchi ilk kutubxona Toshkent viloyati ijroiya qo'mitasi madaniyat boshqarmasining 1951 yil 12 sentyabrdagi 146-buyrug'i asosida tashkil etilgan. Ko'zi ojizlar kutubxonalari tizimining boshlang'ich bo'g'ini vujudga kelishi o'z-o'zidan tarixiy ahamiyatga molik voqelik edi. Muassasa Toshkent shahar ko'zi ojizlar kutubxonasi sifatida faoliyat yuritishga kirishdi. Respublikamiz hududida XX asrning 50-yillaridan boshlab tashkil etilgan kutubxonalarning dastlabkisi 1949-yilda Buxoro shahridagi ko'zi ojizlar kulubi qoshida jamoatchilik asosida ishlovchi maxsus kutubxonaga asos solindi. Surxondaryo Viloyat ko'zi ojizlar kutubxonasiga 1960 yilda A.S.Termiziy nomidagi viloyat universal-ilmiy kutubxonasi qoshida tashkil etildi va 1963 yilda kutubxona joy bilan ta'minlangan. 1963 yildan 1981 yilgacha kutubxona Termiz shahar madaniyat bo'limi tasarrufida faoliyat yuritib kelgan. Viloyat madaniyat boshqarmasining 1981 yil 15 oktyabrdagi № 35-A sonli buyrug'iga asosan viloyat ko'zi ojizlar kutubxonasi tashkil etildi. Samarqand viloyat Ko'zi ojizlar kutubxonasiga 1962 yilda asos solingan bo'lib, dastlab ko'zi ojizlar jamiyati qoshida da'vatxona shaklida ish boshlagan. 1962 yildan 1966 yilgacha kutubxona binosi Registondagi ko'zi ojizlar madaniyat uyida maxsus bo'lim sifatida faoliyat ko'rsatgan. Ko'zi ojizlarga xizmat qilishga mo'ljallangan Xorazm viloyatidagi ilk kutubxona Urganch shahrida 1966 yili O'ZKOJ Xorazm viloyat boshqarmasi qoshida tashkil etilib (Qurbon Ota Ismoilii) nomidagi viloyat markaziy kutubxonasi tasarrufida

bo'lgan. Sirdaryo viloyatidagi ilk kutubxona 1969 yilda Sirdaryo tuman Madaniyat bo'limi tizimida "Sirdaryo tuman ko'zi o'jizlar kutubxonasi" tashkil etilgan. 1972 – yilda Buxoro viloyati Navoiy tumani Madaniyat bo'limi tasarrufidagi Navoiy tuman Markazlashgan kutubxona tizimiga qarashli Beruniy nomidagi maxsus ko'zi o'jizlar kutubxonasi tashkil etildi. Jizzax viloyat ko'zi o'jizlar kutubxonasi 1978 yildan Jizzax shahar madaniyat negizida tashkil topgan. Andijon viloyat ko'zi o'jizlar kutubxonasi dastlab 1980 yil 15-sentabrda Andijon shahar Tashkilot ko'chasi, 9-uyda ilk faoliyatini boshladi. Keyinchalik yuksalish ko'chasidagi 40-uy, 2015 yil binafsha ko'chasidagi 1-uyda foydalanuvchilarga namunali xizmat ko'rsatishni davom etirdi. 1983 yilda Namangan viloyat ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi tashkil qilindi. 1949 yil O'zKOJ tasarrufida bo'rtma yozuvda kitoblar chop etishga ixtisoslashgan bosmaxona ta'sis etilgach, dastlabki maxsus matbaa namunalari sifatida o'zbek tilida braylcha adabiyotlar nashr qilina boshladi. Ilk maxsus ziyo maskanining kitob fondi ayni shu manbalar asosida shakllantirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 20 iyundagi "Respublika aholisini axborot-kutubxona xizmati bilan ta'minlashni tashkil etish to'g'risi"dagi qarori asosida 2007 – 2008 yillarda Jizzax, Karmana, Sirdaryo shahar ko'zi o'jizlar kutubxonalarini viloyat ziyo maskanlariga aylantirildi. 2008 yil Toshkent viloyat ko'zi o'jizlar kutubxonasi tashkil etilishi bilan jamiyatdoshlarimizga ziyo ulashuvchi hududiy muassasalar soni yana bittaga oshdi. 2021 yilda Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm va Sirdaryo viloyat kutubxonalarini uchun yangi bino-inshootlar bunyod qilingani ham soha ravnaqiga qaratilgan e'tibor hosilasidir. Uzoq yillik tarixga ega ushbu tizimning shakllanishi ko'zi o'jizlar ma'naviy ehtiyojini qondirish bilan birga ular orasida sohaning ko'plab mutaxassislari yetishib chiqishiga zamin yaratdi. Yil sayin turli davlat mukofotlariga munosib ko'rilgan ziyokorlar safi kengayib borayotgani quvonarlidir. Xususan, A. Mirahmedov "Jasorat", A. Qurbonov, X. Muhamedova, U. Ibragimov, A. O'roqov, G. Berdimbetova "Shuhrat" medallari, A. Axetova "Do'stlik ordeni" hamda Qoraqalpog'iston respublikasining "Ardaqlao" mukofoti, bir guruh soha jonkuyarlari "Axborot-kutubxona a'lochisi", "Madaniyat va san'at fidokori" ko'krak nishonlari bilan taqdirlandilar. Aslida tarixdan bugunga qadar bosib o'tilgan shonli yo'l qanchalab fidoyi, zahmatkash insonlar mehnati bilan voqelikda bo'y ko'rsatgani shubhasiz. Bu o'z-o'zidan mustahkam zamin ustida qaror topajak ertaning ham yorug' bo'lishiga umid uyg'otadi.

Respublikamizda 143 ta maxsus ko'zi o'jizlar kutubxonalarini va 548 ta ko'chma kutubxona xizmat ko'rsatmoqda. Ular 2 ta Respublika, 12 ta viloyat va 129 ta tuman filiallaridir. Respublika bo'yicha kutubxona foydalanuvchilari 92 mingdan ortiq bo'lib, ulardan 41 mingdan ziyodi ko'zi o'jiz foydalanuvchilar axborot-kutubxona xizmatidan foydalanib kelmoqda. Respublikadagi kutubxonalar fondi bugungi kunda 640 mingdan ziyod adabiyotlar tashkil qiladi. Ular Brayl

yozuvidagi boʻrtma nuqtali 141 mingdan ortiq, bosma kitoblar 322 mingdan ortiq, audio adabiyotlar 177 mingdan ortiqdir.

Mustaqillik yillarida imkoniyati cheklanganlar, shu jumladan, koʻzi ojizlarni ijtimoiy jihatdan ximoya qilishga katta eʼtibor berila boshlandi. Ayniqsa, keyingi davrlarda shu sohaga alohida eʼtibor berilmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 - 2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-60-son Farmonidagi 9-maqсадda “Keksa va nogironligi boʻlgan shaxslarga davlat xizmatlari koʻrsatishni soddalashtirish, ularga qulayliklar yaratish” haqida yoki “Nogironligi boʻlgan shaxslarni qoʻllab-quvvatlashning samarali tizimini shakllantirish, ularning hayot sifati va darajasini oshirish”, deb nomlangan 66-maqсадning nogironligi mavjud shaxslarni ijtimoiy jihatdan ximoya qilishga bagʻishlanganligi ham fikrimizning dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. РМКОК тарихи
2. Buxoro viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
3. Surxondaryo viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
4. Samarqand viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
5. Xorazm viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
6. Sirdaryo viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
7. Navoiy viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
8. Jizzax viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
9. Andijon viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
10. Namangan viloyati koʻzi ojizlar kutubxonasi tarixi
11. 2022-yil 28-yanvardagi “2022 - 2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-60-son Farmoni <https://lex.uz/docs/-5841063> (9-fevral 2024-yil)

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AQLI ZAIFLIKNING KELIB CHIQUISHI VA IJTIMOY MOSLASHUVI

Marhabo Yahyo qizi Zoirova

Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax pedagogika universiteti pedgogika psixologiya
(logopediya) yo‘nalishi 2 – kurs - 206 guruh talabasi

ANNOTATSIYA

Bugungi maqolamizda maktabgacha yoshdagi bolalarda aqli zaiflikning kelib chiqish sabablari, turlari, hamda ularning ijtimoiy moslashuvi, onaning homiladorlik davrlari haqida yoritib berilgan.

Kalit so‘zi: Oligofreniya, onaning homiladorlik, aqli zaiflik, kelib chiqish, turlari, natal, postnatal, prenatal.

АННОТАЦИЯ

наша статья освещена в сегодняшней статье, типах и их социальной адаптации, матери-мать детей школьного возраста.

Ключевое слово: олигофрения, матерью, психические заболевания, происхождение, естественное, постнатальное, пренатальное.

ABSTRACT

Our article is illuminated in today's article, types, and their social adaptation, mother cycles of school-age children.

Keyword: Oligofrenia, mother's illibilities, mental illness, origin, natural, postnatal, Prenatal.

Aqliy rivojlanishi buzilgan bolalarni o‘qitish, tarbiyalash, ijtimoiy moslashtirish va o‘rganish muammolari korreksion (maxsus) pedagogikaning muhim sohasi - oligofrenopedagogika tomonidan o‘rganiladi. “Oligofreniya” (yunoncha olygos – kam va phren - aql) termini XIX asrda mashhur nemis psixiatri Emil Krepelin tomonidan qo‘llanilgan. Oligofreniya – bu natal (tug‘ilish payti) yoki postnatal (hayotiy rivojlanishning erta bosqichi) davrlarda markaziy nerv tizimining zararlanishi natijasida yuzaga keladigan aqliy yoki psixik rivojlanmaslik.

Oligofreniyaning sabablari bosh miyani buzilishiga olib keluvchi ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) omillar bo‘lishi mumkin.^[1] Ekzogen omillar sirasiga onaning homiladorlik

davrida turli infeksiyon kasalliklar bilan kasallanishi (virusli kasalliklar, qizilcha, qizamiq, kor, Botkin kasalligi va boshqalar), chaqaloqning ona organizmidagi turli parazitlar bilan zararlanishi (toksoplazmos) hamda turli tug'ma shikastlar (asfiksiya) kiradi. Onaning yurak-qon tomir tizimi, buyrak, jigar kasalliklari bilan og'rishi, homiladorlik davrida ruxsat etilmagan dori-darmonlarni qabul qilishi, homiladorlik davrida turli jismoniy va psixik jarohatlarni olishi, ayollarning zararli ishlab chiqarishda ishlashlari, atrof-muhitning yomon sharoitlari, chekish, alkogolizm, ota-onalari giyohvand moddalarni is'temol qilishlari ham chaqaloq bosh miyasining zararlanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Aqli zaif shaxslar rivojlanish va nuqson darajasiga ko'ra turlicha bo'ladi. Ularni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

Ona qorinidaligi miyasi shikastlangan bolalar.

Tug'ilishi paytida yoki tug'ilgandan keyin uch yil davomida miyasi shikastlangan bolalar.

Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (VOZ) 1994 yilda aqli zaiflikning quyidagi to'rt darajasini e'tirof etgan: sezilmas (kam), o'rtacha, og'ir va chuqur darajalar. Kam darajadagi aqli zaiflik o'quvchilar maktabni bitirish davrida o'zlarining psixometrik va klinik namoyon bo'lishi bilan normal rivojlanayotgan odamlardan kam farq qiladilar hamda muvaffaqiyat bilan ishga joylashadilar.

Aqli zaiflik tuzatib bo'lmaydigan hodisa sifatida e'tirof etilsa ham, uni korrektsiya qilib bo'lmaydi degan ma'noni anglatmaydi. Aksariyat tadqiqotlarda maxsus (korrektsion) ta'lim muassasalarida metodik jihatdan to'g'ri yo'l tutilishi aqli zaif bolalarning rivojlanishida ijobiy natijaga erishish mumkinligini ko'rsatmoqda.

Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan korrektsion ishlar. Aqli zaif bola bilan korrektsion ishlarni erta boshlash nuqsonni maksimal darajada tuzatish va ikkilamchi chetlanishlarning olidini olishga imkon beradi. Aqliy qoloqlikni psixologik-pedagogik diagnostika qilishni o'z vaqtida o'tkazish juda muhimdir.

Aqli zaif bolalar oila yoki sog'liqni saqlash tizimiga qarashli maxsus yaslilarida tarbiyalanadilar. ^[2]Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan korrektsion ishlar aqli zaif bolalar uchun maxsus bolalar bog'chalarida amalga oshiriladi. Aqli zaif bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar ommaviy bolalar bog'chalaridagi maxsus guruhlarga qabul qilinishlari mumkin. Ularda o'qitish maxsus bolalar bog'chasidagi kabi maxsus dastur bo'yicha olib boriladi.

Maktab yoshidagi aqli zaif bolalar maxsus (korrektsion) maktablarda o'qitiladilar, bu yerda o'qitish davlat ta'lim standarti asosida maxsus dastur bo'yicha olib boriladi. Bunday

maktablarda umumiy o'rta ta'lim fanlari (ona tili, o'qish, matematika, geografiya, tarix, tabiat, fizkultura, rasm, musiqa, chizmachilik) bilan birga maxsus korrektsion fanlarni ham o'qitiladi. Maxsus maktablarda mehnat ta'limi muhim o'rin egallaydi. Mehnat ta'limi IV sinfdayoq professional xususiyatga ega bo'lib, bolalar o'zlari bajara oladigan kasbni o'zlashtiradilar. Tarbiyaviy ishlar ham katta ahamiyatga ega bo'lib, asosiy maqsad tarbiyalanuvchilarni ijtimoiylashtirish, bolalarda ijobiy sifatlarini tarbiyalash, atrofdagilar va o'zlariga to'g'ri baho berishga o'rgatiladilar. Ayni vaqtda respublikada aqli zaif bolalar uchun maxsus maktablarning 90 % ini maktab-internatlari tashkil etadi.

Goho aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolaning ommaviy umumiy o'rta ta'lim maktabiga jaob etilish holati ko'zga tashlanadi. Bunday holatda bolaning taqdiri, uni o'qitish va tarbiyalash mas'uliyatini ota-onalar o'qituvchi-defektologlar bilan kelishib olishlari zarur. Normal rivojlanuvchi bolalar bilan bir sinfdagi aqli zaif bola alohida munosabatni talab etadi. Bola kuchi yetganicha, darsning borishiga halaqit qilmay sinf faolitada ishtirok etishi kerak. Unga biror narsaning tushunarsiz bo'lishiga yo'l qo'yish mumkin emas. Bu holat keyin o'quv materialining mutlaqo tushunmasligiga olib keladi. Aqli zaif bolani ommaviy umumiy o'rta ta'lim maktabida o'qitish ota-onalarining bevosita ishtiroklarini talab etadi, Bundan tashqari bunday bolalarda o'yin olib borilishi – bolalar faoliyatining shunday turlaridan biriki, u kattalar tomonidan maktabgacha yoshdagi bolalarni predmetlar bilan turli harakatlarni amalga oshirish, muloqotning usul va vositalariga o'rgatish orqali tarbiyalash maqsadida qo'llaniladi. O'yin davomida bola shaxs sifatida rivojlanadi, bolaning o'quv va tarbiyaviy faoliyati, uning kishilarga bo'lgan munosabatining muvaffaqiyati undagi ruhiy jihatlar rivojiga bog'liq bo'ladi. O'yin texnologiyalarida muhim rol yakuniy o'tmishga qaratilgan muhokamaga tegishli bo'lib, unda o'quvchilar o'yinning borishi va natijasini, o'yin modeli va voqelikni, shuningdek o'quv-o'yin o'zaro faoliyatining borishini birgalikda tahlil etadi. O'yin yaqin rivojlanish zonasini ta'minlovchi, aqli zaif bolaning psixologik ko'rinishini shakllanishiga rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatuvchi yetakchi faoliyat bo'lishi kerak. jlantiruvchi ta'sir ko'rsatuvchi yetakchi faoliyat bo'lishi kerak.

O'yin mashg'ulotlari tizimining asosiy vazifalari:

1. Bolalarda muhokama etilayotgan vazifa yuzasidan o'z fikrlarini bayon etishga, o'z takliflarini kiritishga bo'lgan istakni shakllantirish.
2. Bolalarni muhokama etilayotgan mavzuga doir o'z shaxsiy tajribasi orqali yoki boshqa kishilar tajribasidan ma'lum dalillarni yodga tushurishga, shuningdek improvizatsiya (fantaziya etishga) etishga, gaplarni qurishga o'rgatish.
3. Bolalarni o'zaro bir-birini tinglashga va bir-biridan olgan dalillardan foydalanishga o'rgatish.
4. Bolalarni ahloqiy baholarga tayangan holda shaxsiy qarorlarni tanlashga o'rgatish.

O'yin faoliyatining keyingi bosqichi aks ettiruvchi o'yin nomini olib, unda alohida predmetli o'ziga xos operatsiyalar predmetning o'ziga xos sifatlarini aniqlash va mazkur predmet yordamida ma'lum natijaga erishishga yo'naltirilgan harakatlar darajasiga o'tib ketadi. Bu erta bolalik davridagi o'yinning psixologik mazmuni rivojlanishining avj vaqtidir. Aynan u bolada tegishli predmetli faoliyatning shakllanishi uchun kerakli asosni tayyorlaydi. O'yin faoliyatining bosqichma-bosqich rivojlanishi haqidagi ilmiy tasavvurlar turli yosh guruhlarida bolalar o'yin faoliyatini boshqarishga doir yanada aniq, tizimli tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Aqliy jihatdan o'z yechimini topgan chinakkam, hissiy boyitilgan o'yinga erishish uchun, pedagog bolaning tajribasini maqsadga yo'naltirilgan ravishda boyitishi, mustaqil o'yinlar davomida maktabgacha yoshdagi bolani borliqni ijobiy aks ettirishga undashi kerak. O'yin bolaning yaqin rivojlanish zonasini hosil qiladi, shu bois maktabgacha yoshda yetakchi faoliyat hisoblanadi. Bu o'yin davomida faoliyatning yangi, yanada rivojlangan turlari tug'iladi, jamoa bilan birgalikda faoliyat ko'rsatish, o'z hatti-harakatlarini ijodiy, mustaqil boshqarish ko'nikmalari shakllanadi. Bolaning o'yin davomida rivojlanishi o'yin mazmunining turli-tuman yo'naltirilganligi hisobiga amalga oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo'rayeva, S. (2021). INTELLEKTIDA NUQSONI BO'LGAN KICHIK MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN OLIB BORILADIGAN KORREKSION ISHLAR SAMARADORLIGI. Zamonaviy ta'limda pedagogika va psixologiya jurnali , 1 (3).
<https://ppmedu.jspi.uz/index.php/ppmedu/article/view/3830>
2. Djurayeva Sokhiba Barat qizi, Norkulova Soraxon Gulmurod qizi Inclusive Education as a Factor for Improving the Quality of Life of Children with Disabilities
<https://sciencebox.uz/index.php/ajed/article/view/983/916>
3. <https://azkurs.org/1-korreksion-pedagogika-fanining-tarmogi-sifatida.html?page>
4. www.fayllar.org

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA PIRLS TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH

Mavlonbek Arabovich Doniyarov

JDPU Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirishda PIRLS topshiriqlaridan foydalanish va ushbu topshiriqlarning ahamiyati haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, PIRLS, badiiy asar, test, ta’lim sifatini baholash.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается использование заданий PIRLS и важность этих заданий для развития грамотности чтения у учащихся начальной школы.

Ключевые слова: грамотность чтения, PIRLS, художественная литература, тестирование, оценка качества образования

ABSTRACT

This article reflects on the use of PIRLS assignments in the development of reading literacy of elementary school students and the importance of these assignments.

Keywords: reading literacy, PIRLS, fiction, testing, quality assessment of education.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga muvofiq umumiy o‘rta va maktabdan tashqari ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, o‘quv-tarbiya jarayoniga ta’limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsadida, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-son hamda O‘zbekiston Respublikasi “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmonida O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg‘or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish hamda xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o‘quvchilarning o‘qish,

matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo‘naltirilgan ta‘lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan.

Konsepsiya doirasida, o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish malakalari va kompetensiyalarining rivojlanishiga alohida urg‘u berishni hisobga olgan holda, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta‘lim dasturlari va yangi davlat ta‘lim standartlarini joriy etish, o‘quvchilarning bilim darajasini baholashda ta‘lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro PIRLS, PISA, TIMSS va boshqa dasturlarda doimiy ishtirok etish nazarda tutilgan.

Shuningdek, xalq ta‘limi tizimida ta‘lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish, xalqaro aloqalarni o‘rnatish, o‘quvchi yoshlarning ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatini, eng avvalo, yosh avlodning ijodiy g‘oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash hamda rag‘batlantirish maqsadida hukumat qaroriga muvofiq ishlar olib borilmoqda. O‘zib kelayotgan yosh avlodni jahon miqyosida o‘tkazilayotgan xalqaro baholash dastur talablariga javob beradigan yuksak intellektual salohiyatli qilib tarbiyalash bugungi kun talabidir.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study- xalqaro o‘qish savodxonligini o‘rganishdagi yuksalish) tadqiqotida O‘zbekiston Respublikasining ishtirok etishi ta‘lim sifatini oshirish, xalqaro miqyosda mamlakat nufuzini mustahkamlash bilan birga, o‘quvchilar bilimini xalqaro talablar darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi. PIRLS xalqaro tadqiqoti boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish ko‘nikmalarini qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma‘lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o‘qish va o‘qitishni yaxshilashda ta‘lim sohasidagi davlat siyosatiga xizmat qilishi mumkin bo‘lgan tahlillarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturi hisoblanadi. Tadqiqotida o‘quvchilarning erishgan yutuqlarini baholash barcha o‘quvchilardan emas, balki ushbu qatlam vakillari sifatida tanlab olingan o‘quvchilardan obyektiv testlarni o‘tkazish orqali amalga oshirildi. Shuningdek, maktab direktorlari, o‘qituvchilar, o‘quvchilar, hattoki ota-onalardan so‘rovnomalar o‘tkazilib, ta‘lim sifatiga ta‘sir etuvchi omillarga doir qimmatli ma‘lumotlar to‘plandi. O‘qish savodxonligi – jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma tilning shakllarini idrok etish va amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatidir. Ushbu nuqtayi nazar o‘quvchilarning o‘qishdan olingan ma‘lumotlardan foydalanish qobiliyatiga tobora ko‘proq e‘tibor qaratadigan zamonaviy jamiyatda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Asosiy e‘tibor tushunishni namoyon qilishdan o‘zlashtirilgan ma‘lumotlarni qanday qilib yangi loyihalar va vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyatlarini namoyon qilishga qaratilmoqda. O‘qish savodxonligining bu ko‘rinishi konstruktiv va interaktiv jarayon sifatida ko‘plab o‘qish

nazariyalarini aks ettiradi. O‘quvchining matn bilan ishlashi jarayonida o‘quvchi va matn orasidagi muloqot orqali (shuning uchun ham bu jarayon interaktiv deyiladi) o‘quvchi ma‘noni yaratadi (shuning uchun ham bu jarayon konstruktiv inglizcha «construct» – yaratmoq deyiladi). O‘quvchi bu jarayonning faol qatnashuvchisi bo‘lib, ma‘no yaratadi, matn ustida mushohada yuritadi va samarali o‘qish strategiyalarini ongli ravishda tanlab qo‘llaydi. Har bir matn turi odatiy shakl va qoidalarga amal qilgan holda o‘quvchiga matnni sharhlashga yordam beradi. Har qanday matn turli shaklga ega bo‘lishi mumkin. Bular an‘anaviy kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalar, shuningdek, raqamli ko‘rinishdagi yozma shakllarni ham o‘z ichiga oladi. Biz o‘qituvchilar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarimizni o‘qish savodxonligi bo‘yicha eng yaxshi natijaga erishishi uchun o‘qishga ijobiy munosabatda bo‘lishini ta‘minlashimiz kerak. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS baholash tizimi topshiriqlari asosida quyidagi matnni tahlil qilishga harakat qilamiz.

“Halollik” hikoyasini tahlilga tortamiz. O‘quvchilar hikoya matni bilan tanishtirilgach asarning voqealar rivojini mazmun mohiyatini, g‘oyasini badiiyatini, shaklini va umumiy xulosasini tahlil asosida o‘rganib o‘quvchining savodxonlik darajasini aniqlaymiz. O‘quvchilar hikoya mazmunini chuqur anglab yetishi, har bir so‘z mohiyatini anglab yetishi va matndan to‘g‘ri xulosa chiqarishiga yordam berishi uchun test topshiriqlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Halollik

“O‘tgan zamonda bir dehqon bo‘lgan ekan. Uning kambag‘al oshnasi bo‘lib, kunlardan bir kuni u dehqondan bir tanob yerini sotishni iltimos qilibdi. Dehqon yerning bir chekkasini kambag‘al oshnasiga sotibdi.

Yerni olgan odam bir qalin og‘aynisidan qo‘sh ho‘kiz olib kelib, yer haydayotganida, omochning tishi bir nimaga tegibdi. Dehqon parvo qilmay haydayveribdi. Qaytib o‘sha yerga kelganida omochning tishi yana haligi narsaga urilibdi. Kambag‘al dehqon: “Ilgari bu yerda daraxt bo‘lgan, uning to‘nkasi qolib ketgan, shekilli”, deb o‘ylabdi.

U ketmon olib kelib, omoch tishiga qadalgan narsani kovlay boshlabdi. Nihoyat, u yerdan xumcha chiqibdi. Uni ochib qarasa, ichi to‘la tilla emish.

Dehqon yerning qolgan qismini ham haydab, urug‘ sepibdi. So‘ng ho‘kizlarni egasiga topshiribdi. Xumchadagi tillani ko‘tarib, to‘g‘ri yer sotgan dehqon oshnasining uyiga boribdi. U oshnasiga:

- Sizdan olgan yerimni haydayotgan edim, mana shu xumchani topib oldim, ichidan tilla chiqdi. Uni o‘zingizga olib keldim, - debdi.

Dehqon kambag'alga:

- Men sizga yerni sotganman. Demak, u yerda nimaiki bo'lsa, sizniki bo'ladi. Men yer tagida nima borligini bilmaganman. Sizga xudo beribdi. Bola-chaqangiz bilan maza qilib yashang, - deb xumchani olmabdi.

Kambag'al dehqon esa: "Bu boshqa kishining noni. Uni olsam, o'g'ri, jinoyatchi bo'lib qolaman", deb o'ylab, xumchani yana boy dehqonga uzatibdi. Ikkalasi hech kelisha olmabdi.

Nihoyat, bir donishmandning oldiga boradigan, undan so'rab, bu ishni hal qiladigan bo'lishibdi...

Donishmand "Qishloqdagi yetim-yesir va beva-bechoralarga bo'lib beringlar", deb maslahat beribdi.

Bunga dehqon ham, kambag'al ham rozi bo'libdi.

Shunday qilib, ular tillani qishloqdagi beva-bechoralarga, kambag'al, yetim-yesirlarga tarqatishibdi.

Kambag'al dehqon esa o'z mehnati bilan halol kun ko'rib, murod-u maqsadiga yetibdi".

O'quvchilarning matnni o'qish va uni tushunish ko'nikmasini sinovdan o'tkazish uchun PIRLS talablari bo'yicha savollar:

1. Sizningcha, dehqon qachon yerni sotib olgan deb o'ylaysiz?

- A. Kunlardan bir kun.
- B. Kambag'al bo'lib qolganda.
- C. Yozda.
- D. Bahorda.

2. Dehqon tilla borligini qanday bilib qoldi?

- A. Sezgirligi sababli.
- B. Kambag'alligi sababli.
- C. Omochning tishi tegib qolganligi bois.
- D. Yer haydaganligi bois.

3. Boy tillani olmay dehqonga qaytarganida dehqon nima sababdan uni olmaydi?

- A. Pul kerak emasligi sababli.
- B. Uyalganligi sababli
- C. Jinoyatchi bo'lib qolmasligi sababli
- D. Kambag'alligi sababli

4. Voqealar ketma-ketligini to'g'ri ko'rsating.

_____ Yerni olgan odam bir qalin og'aynisidan qo'sh ho'kiz olib kelibdi.

_____Dehqon parvo qilmay haydayveribdi

__1__ Uning kambag'al oshnasi bor ekan

_____Sizdan olgan yerimni haydayotgan edim

5. Kambag'al dehqon: "Ilgari bu yerda daraxt bo'lgan, uning to'nkasi qolib ketgan, shekilli", deb o'ylashini qanday izohlaysiz? Mulohazalaringizni yozma ifodalang. _____

6. Haqiqiy boylik deganda nimani tushunasiz? Mulohazalaringizni yozma ifodalang. _____

7. Kambag'al dehqonning tillani olmasligiga sabab qilib uchta dalil keltiring. _____

8. Kambag'al dehqonning "Bu boshqa kishining noni. Uni olsam, o'g'ri, jinoyatchi bo'lib qolaman" degan gapini qanday izohlaysiz?

9. Agar dehqon tillani boyga bildirmay o'zi olib qolganida nima bo'lardi, deb o'ylaysiz? Mulohazalaringizni yozing. _____

10. Hikoyadagi sizni hayajonlantirgan holatni yozing. Nega shu holatni ko'rsatishingizni izohlang. _____

11. Dehqon boshqacha yo'l tutganda, siz uni ma'qullar edingizmi?

12. Barcha odamlarning dehqonga o'xshab to'g'ri so'z bo'lishlari uchun nimalar qilish kerakligi borasida tavsiyangizni yozing.

O'qish darslarida o'tiladigan har bir dars davomida o'quvchilarni matn bilan tanishtirish uning asosiy mazmun-mohiyatini ochish, berilgan badiiy asardan to'g'ri xulosa chiqarish va mazmunini chuqur tushunib yetgan holda o'z hayotida amaliyotda kerakli o'rinda foydalana olishga o'rgatishda yuqorida berilgan topshiriqlar anchagina samara beradi. Bunday topshiriqlardan o'qituvchilar har bir darsda foydalanishi lozim.

O'quvchilarning matnni ongli ravishda tushunish ko'nikmalari rivojlantirib borilsa, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishlari ham jadal suratda oshib boradi. Matn yuzasidan bajarilgan test topshiriqlari o'quvchini har tomonlama aqliy va intellektual qobiliyatlarini rivojlantirib, ma'nan tarbiyalanishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 8-dekabrda 997-son qarori.

3. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini baholash (Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, metodistlar va soha mutaxassislari uchun metodik qo‘llanma). Ta’lim inspeksiyasi huzuridagi Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. Toshkent, 2019-yil, 92 bet.

4. PIRLS 2021 Assessment Framework. Ina V.S. Mullis, Michael O. Martin. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), TIMSS & PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College. 2019. www.timssandpirls.bc.edu.

O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Mavlonbek Arabovich Doniyarov

JDPU Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi rivojlantirishda o‘qish savodxonligi darslarining ahamiyati va dars mashg‘ulotlarida foydalaniladigan metodlar haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, boshlang‘ich sinf, o‘quvchi, o‘yin-topshiriq, metod.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается значение уроков по чтению в развитии читательской грамотности младших школьников и рассматриваются методы, применяемые на уроках.

Ключевые слова: грамотность чтения, начальный класс, ученик, игра-задание, метод.

ABSTRACT

The article reflects on the importance of reading literacy classes in the development of reading literacy of Primary School students and the methods used in classroom activities.

Keywords: reading literacy, elementary grade, student, play-assignment, method.

Hozirgi kunda o‘zida ta‘lim-tarbiyaning barcha elementlarini mujassamlashtirgan zamonaviy boshlang‘ich ta‘lim jarayonini tashkil etish dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni o‘qitish va ularga milliy hamda umuminsoniy tarbiya elementlarini singdirish yo‘llari amaliy jihatdan tadbiq qilinishi lozim. Bu o‘rinda milliy axloq tarbiyasi, ma‘naviy, milliy nafosat hamda jismoniy tarbiya boshlang‘ich ta‘lim bosqichida ustuvor vazifa sifatida ko‘rinadi. Bu jarayonda o‘quv material shaklida berilgan ta‘limiy matnlarda o‘quvchilarda turli shakllarda axloqiy-ma‘naviy tarbiya va milliy nafosat me‘yorlari bilan bir qatorda diniy hamda umuminsoniy qadriyatlarni singdirish nazarda tutiladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarda malakali kadrlar va yetuk mutaxassilarga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o‘z-o‘zidan o‘quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o‘qituvchilarning har tomonlama ta‘lim-tarbiyaga e‘tiborini

kuchaytirishni talab etadi. Yuqoridagi talablarning ta'lim tizimi uchun juda muhim ekanligi, aksariyat xorijiy davlatlardagi kabi ta'lim va fan sohalari rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni sohaga jalb qilish kerakligini anglatadi. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish yo'lida xorijiy ilg'or tajribalarni o'rganish, xalqaro standartlar talablarining joriy etilishi muhim ahamiyatga ega.

O'quvchi matnni to'g'ri, tez, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor o'qish darslarida yuzlashadi. O'qish darslari orqali o'quvchilarning Milliy o'quv dasturi talablari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni egallashlariga yo'l ochiladi.

Aynan o'qish ta'limida insonning, avvalo, o'zligini, qolaversa olamni anglashga bolgan intilishlariga turtki beriladi. Shu maqsadda "O'qish savodxonligi" darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqloq va milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroficha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy-ta'limiy, ilmiy-ommabop asarlar kiritiladi.

O'qish savodxonligi darslari savod o'rgatish davrida o'quvchilarni bo'g'in, so'z va gaplar bilan tanishtirish va ularni o'qish, rasmlar asosida hikoya qilish tarzida uyushtirilsa, o'qish texnikasi egallangandan so'ng o'qish muayyan mavzular bo'yicha tanlangan badiiy, ilmiyommabop matnlar yuzasidan olib boriladi.

Kichik maktab yoshi-bu bolaning hayotidagi olti yoshdan o'n yoshgacha bo'lgan davr, u boshlang'ich maktabda o'qiyotgan paytidir. Bu davrda o'qitish inson shakllanadigan asosiy yosh hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda bolalar fanlarning boshlanishini o'rganishni boshlaydilar. Ushbu bosqichda bolalar psixikasi va bilim doirasi rivojlanib, ko'plab aqliy yangi shakllanishlar paydo bo'ladi, eskilari yangilanadi va rivojlanadi.

O'quvchilar hayotida maktab davri kognitiv funksiyalarning intensiv rivojlanishi, hissiy-idrok etish, fikrlash, mnemonik va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi. O'qish – bu keyingi o'rganish uchun zarur bo'lgan yangi bilimlarni olish vositasi hisoblanadi. O'qishni o'rganmagan yoki kam o'qiydigan o'quvchi muvaffaqiyatli bilim ololmaydi. Axir, maktabda o'qish jarayoni har doim bolalarning mustaqil ishlashini, birinchi navbatda kitob ustida ishlashni nazarda tutadi. O'quvchilar tomonidan o'qish texnikasini yetarli darajada o'zlashtirmaslik, eng muhimi o'qiganlarini tushunmaslik ularda jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi bu esa o'quv qobiliyatsizligini keltirib chiqaradi.

O'qishni o'rgatish muammosi pedagogik jarayonning eng muhim muammolaridan biri bo'lib, u doimo psixologlar va o'qituvchilar e'tiborini jalb qilib kelgan. Boshlang'ich sinflarda

o'tkaziladigan o'qish diagnostikalarida o'qish qobiliyatlarini shakllantirishni nafaqat tezlik mezonlari (daqiqada so'zlar soni) yordamida, balki o'qishni tushunishni baholashni ham nazarda tutishga qaramay, ko'plab o'qituvchilar uchun birinchi mezon asosiy hisoblanadi. Rivojlangan o'qish qobiliyatiga ega o'quvchi nimani o'qishni biladi (adabiyot olamiga yo'naltirilgan), qanday qilib o'qishni biladi (o'qiganini yetarlicha idrok etadi), badiiy texnika haqidagi g'oyalarga, uning didi va hissiyotlariga qarab anglab oladi.

O'quvchining kompetentsiyasi, adabiyotni idrok etish madaniyati, badiiy matnning obrazli mohiyatini tushunishga asoslanadi va og'zaki obrazlar tilini egallashni, asosiy adabiy tushunchalar tizimidagi yo'nalishni o'z ichiga oladi. Badiiy o'qish darslarini o'tkazishda o'qituvchilar o'quvchilarning o'qish tajribasini to'plash, o'qiganlarining ma'nosini anglash asosida o'qish texnikasini rivojlantirish, adabiyot, rasm, musiqa asarlarini taqqoslashni o'rgatishlari va doimiy o'qish istagini tarbiyalashlari kerak. O'quvchilarga matnlarni taqqoslashga, badiiy ifoda vositalari bilan tanishtirishga, so'z bilan ehtiyot bo'lishga o'rgatish lozim.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutiladi. Bular ichida istiqloq, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqloq, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir. Shuni unutmaslik kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmog'i kerak. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi.

O'qish inson hayotida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. O'qish orqali inson borliq, jamiyat haqida bilimga ega bo'ladi, o'qishni bilmagan odamning ko'zi ojiz kishidan farqi yo'q. Boshlang'ich sinfdan o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatishning yo'l-yo'riqlarini oqish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasi kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiyasi, xususiy metodika sohasidagi yutuqlarlari asosida shakllanib boradi.

O'qish darslarida o'quvchilar tabiat, jamiyat, unda yashovchi, kishilar xayoti, ularning o'tmishi, hozirgi yashash tarzi, mashhur kishilari haqida, vatanning tabiati, ob-havosi, boyliklari, hayvonot dunyosi va boshqalar haqidagi bilimlarni egallaydilar. Bilim olish jarayonida ularga nisbatan munosabat uyg'onadi. O'quvchilar aqliy faoliyatini zarur shartlar bilan ta'minlash uchun o'qituvchi kichik yoshdagi o'quvchilarning diqqat xususiyatlarini yaxshi bilishi kerak. O'quvchilarda tanlab hikoyalash malakasini hosil qilishga bo'shlang'ich sinf o'qish darslarida

keng qo'llaniladigan meto'dik usullar yordam beradi. Bunda hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash; hikoyadagi bu voqeani tasvirlovchi rasm asosida hikoyalash; tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berishni misol qilish mumkin.

Darslardagi ko'rgazma vositalari, tarqatma materiallar, turli o'yinlar o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishda samarali usullar hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'yinlarni yaxshi ko'rish bilan birga o'yin orqali ba'zi qoidalarni juda tez o'zlashtirib, uni uzoq vaqt esda saqlab qoladi. Masalan, "Kim ko'p baliq tutadi?", "Bekinmashoq" o'yini, "Kim oshdi?", "Tovush tanitish" kabi o'yinlar mavjud. Bu o'yinlar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otadi. O'yinni tashkil qilishda sinf partalarining qatoriga qarab, o'quvchilar guruhlariga bo'linadi. Masalan, birinchi sinflarda M tovushini tanishtirishda quyidagi "Tovush tanitish" o'yinidan foydalaniladi. Ikkita o'quvchi M tovushi qatnashgan so'zlardan navbat bilan ayta boshlaydi.

O'quvchilardan biri to'xtab qolgach, boshqa o'quvchi davom ettiradi. Bunday o'yinlar yordamida o'quvchilar mazkur tovushning so'z boshi, so'z o'rtasi va so'z oxirida kelishini anglab oladilar. "Kim oshdi?" o'yinini o'tkazishda o'qituvchi besh daqiqa ichida kim ko'p so'z o'qiy olishini tekshiradi. So'zlarni o'qishni boshlash va tugatish vaqtini o'qituvchi belgilaydi.

Belgilangan vaqt ichida o'quvchilar ovoz chiqarib so'zlarni o'qiydilar va nechta so'z o'qiganlarini sanab beradilar. So'ralgan o'quvchi qaysi so'zga kelgani va shu so'zgacha nechta so'z o'qiganini aytadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarda diqqat tez o'sadi. Ixtiyorsiz diqqat qiziqish bilan mustahkamlanishi sababli, har bir o'qituvchi o'z darsini qiziqarli va maroqli qilishga intiladi. Lekin shu narsani yodda tutish lozimki, o'quvchilarning diqqatini bevosita qiziqarli va maroqli bo'lmagan narsalarga ham qaratishga o'rgatish kerak.

Chunki o'quvchida nozik va injiq diqqat paydo bo'lib qoladi. Ko'rgazmali idrok katta imkoniyatlarga ega. Eslab qolishda ko'rgazmalilikning o'zi emas, balki ularning nutq va amaliy faoliyat bilan biriktirilishi yuqori samaradorlikka olib keladi. Yuqorida ta'kidlangan metodlardan tashqari, boshlang'ich sinf o'qish darslarida zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan "Aqliy hujum", "Tarmoqlash", "Guruhlar bilan ishlash" kabilardan ham foydalanish yaxshi samara beradi. Dars mashg'ulotlarida o'yin-topshiriqlarni takrorlash yoki mustahkamlash darslarida foydalanilsa ijobiy natija beradi.

O'yin-topshiriqning qaysi bir turini tanlash darsning turiga, sinf o'quvchilarining o'yin-topshiriqlarni bajarishga o'rgatilganlik darajasi, ularning bilim saviyasi, mustaqil ijodiy ishlash imkoniyatlari, o'rganganlarini xotirada tez tiklay olishi, ijodkorlikning qay darajada shakllanganiga ham bog'liqdir.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qo'llash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va puxta ishlab chiqilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. R.Safarova, M.G'ulomov, M.Inoyatova. Savod o'rgatish darslari, Toshkent, 2021-yil "Tafakkur" nashriyoti.
2. Ona tili va o'qish savodxonligi [Matn]: 1-sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma / I. Azimova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. - 128 b.
3. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism. Darslik. 3-sinf uchun. K. Mavlonova [va boshq.]. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.-144 b.79-bet.
4. Ona tili va o'qish savodxonligi [Matn]: 3-sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. - 160 b.

**СУХАНЕ ЧАНД ОИДИ ТАРЗИ ТАФСИРИ ВОЖАҲО ДАР
“ЗУФОНГҮЁ ВА ЧАҲОНПҮЁ”**

Чобир Мусулмон ўғли Авридинов

Муҳаққиқи мустақили Донишгоҳи давлатии Самарқанд

ба номи Шароф Рашидов

АННОТАЦИЯ

Дар мақола оиди таърихи луғатнависии тоҷику форс дар асрҳои X-XX сухан меравад. Инчунин дар бораи фарҳанги “Зуфонгӯё ва чаҳонпӯё” маълумоти лексикографӣ дода шуда, сохти фарҳанг, таркиби луғавӣ, сарчашмаҳои он муайян карда шудааст. Инчунин дар ин чараён принсипҳои шарҳу тафсири воҳидҳои луғавӣ муайян гардида, маҳорати фарҳангшиносон ба доираи омӯзиш кашида шудааст.

Вожаҳои калидӣ: фарҳангшиносӣ, фарҳанг, вожа, тафсир, қабатҳои луғавӣ, калимасозӣ, семантика.

**A FEW WORDS ABOUT THE INTERPRETATION OF WORDS IN “ZUFONGO`YO
VA JAHONPO`YO”**

ABSTRACT

The article talks about the history of Tajik - Persian lexicography in the X-XX centuries. Also, lexicographical information was given about the culture of "Zufonguyo and Gyanpoyo" and the structure of the culture, its vocabulary, and its sources were determined. Also, in this process, the principles of explanation and interpretation of lexical units were determined, and the skills of cultural experts were included in the scope of training.

Keywords: lexicography, dictionary, vocabulary, interpretation, lexical layers, word formation, semantics.

МУҚАДДИМА

Фарҳангшиносӣ яке аз қисмҳои муҳимми илми забоншиносӣ буда, дар таҳияи ҳар гуна луғат меҳнати пурмашаққати танзимдиҳандаи онро талаб мекунад. Дар илми фарҳангшиносӣ шарҳу тафсири калимаҳои душворфаҳм аз забонҳои дигар иқтибосшударо маънидод намудан кори нисбатан осон аст ва мураббӣ метавонад дар муқобили ин гуна калимаҳо муродифоти онро зикр намояд. Аммо калима ва таркибҳои машҳуру маъмулро

шарҳ додан кори ниҳоят душвор буда, аз тартибдихандагон сарфаҳм рафтани нозуқиҳои забони модариро тақозо мекунад. Аз тарафи дигар, дар фарҳангҳои филологӣ, аз ҷумла дар фарҳангҳои тафсирий, истилоҳоте дохил карда мешаванд, ки дар забони умумихалқӣ дар истифодаанд.

Таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ форс зиёда аз ҳазор солро дар бар гирифта, дар ин муддати тӯлонӣ фарҳангшиносии зиёде тартиб дода шудаанд. Одатан олимони таърихи онро ба се давра (бахш) тақсим мекунанд:

1. Давраи аввал, асрҳои X-XV – пайдоиш ва инкишофи фарҳангшиносии;
2. Давраи дуюм, асрҳои XVI-XIX – ба дараҷаи олии таракқӣ намудани фарҳангшиносии;
3. Давраи нав, яъне аз асри XIX ин тараф – то имрӯз.

Дар давраи якум фарҳангшиносии асосан дар Осиёи Миёна, Эрон, Озарбойҷон ва қисман дар Ҳиндустон ба миён омадааст. Дар ин марҳила чунин фарҳангҳо таҳия шудаанд ва то мо омада расидаанд: “Луғати фурс”-и Асадии Тўсӣ, “Сихоҳ-ул-фурс”-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, “Меъёри Ҷамолӣ”-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфохонӣ, “Фарҳанги Қаввос”-и Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу, “Донишномаи Қадархон”-и Ашраф ибни Шараф-ул-Музаққар-ал-Форукӣ, “Адот-ул-фузало”-и Бадр Муҳаммади Дехлавӣ, “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим ва ғайраҳо. Миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи фарҳангҳои номбаршуда аз ҳазор то панҷ ҳазор мақолаи луғавиро ташкил мекунад. Аҳамият ва актуалии омӯзиши ин давраи фарҳангшиносии боз аз он иборат аст, ки он давраи минбаъдаи фарҳангшиносии равшан намуда, дараҷаи ҳастии анъанаю навоари луғатҳои асрҳои сониро муайян мекунад.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Яке аз фарҳангҳо, ки аз ҷиҳати сохту таркиби луғавии худ ва миқдори воҳидҳои луғавӣ аз дигар фарҳангҳои ин давр фарқ мекунад, “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” мебошад. Оиди ин фарҳанг то имрӯз ба забони тоҷикӣ ягон тадқиқоти муфассал офарида нашудааст, ки ин омил асосии онро чун мавзӯи тадқиқ интиҳоб кардани мо гардид.

Сарчашмаи тадқиқоти мазкурро асару монографияҳои олимони тоҷикӣ ӯзбек ва рус, ки оиди фарҳангшиносии тоҷикӣ форс корҳои илмиро ба анҷом расонидаанд, ташкил менамояд. Инҳо тадқиқотҳои арзишманди В.А. Капранов, И.С. Баевский, Абдуҳафиз Рауфов, Ҳомидҷон Аҳадов, Аҳмадҷон Сангинов, Амон Воҳидов, Собирҷон Ҳошимов ва дигарон мебошанд. Дар тадқиқотҳои ин лексикографҳо масъалаи шарҳу эзоҳи калима ва таркибу ифодаҳои маҷозӣ баррасӣ шудаанд. Лекин то имрӯз таърихи фарҳангшиносии

форсу тоҷик ҳаматарафа таҳқиқ наёфтааст. Баъзе марҳилаҳои он ба омӯзиши ҷудогонаи комил эҳтиёҷ дорад. Инчунин фарҳанги пурмӯхтавои “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим, ки дар асоси фарҳангҳои пешин ва мероси адабиёти ғановати классикии форсу тоҷик тартиб дода шудааст, ба таври мукамал омӯхта нашудааст. Бинобар ин мо кӯшиш намудаем, ки то ҳадди имкон оиди ин фарҳанг, сарчашмаҳои он, тарзи тафсири калимаҳо дар он ибрази ақида намоем ва ба таърихи инкишофи фарҳангшиносӣ равшанӣ андозем.

Заминаи тадқиқро фарҳангҳои “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ, “Сихоҳ-ул-фурс”-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, “Меъёри Ҷамолӣ”-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфохонӣ, “Фарҳанги Қаввос”-и Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу, “Донишномаи Қадархон”-и Ашраф ибни Шараф-ул-Музаққар-ал-Форуқӣ, “Адот-ул-фузало”-и Бадр Муҳаммади Деҳлавӣ, “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим ва дигар луғатномаҳо ташкил мекунанд.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Луғатнависиҳои форсу тоҷик соҳиби таърихи қадима ва анъанавӣ хоси луғатофарӣ мебошад. Аз ин рӯ, таърихи омӯзиши он ҳам ба гузашта мансуб аст. Фарҳангҳои пешина барои бештар сарфаҳм рафтани маънои калимаю ибораҳо, воҳидҳои фразеологӣ ва фаҳмидани гузаштаи халқ аҳамияти калон доранд. Онҳо аз ҷиҳати тартиби ҷобачогузорию калимаҳо(воҳидҳои фразеологӣ) аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва ҳар як муаллиф онро вобаста ба маводи луғавӣ ва ҳаҷми фарҳанг, инчунин мувофиқи завқу салоҳиди худ таҳия кардааст. Ҳамин ҷиҳати масъала олимони лексикографро водор намудааст, ки тарзи сохт ва шарҳу эзоҳи калимаҳои фарҳангҳоро мавриди омӯзиш қарор диҳанд.

Мусаллам аст, ки ибтидои таҳияи луғатҳои тарҷумавӣ забони форсӣ дар Европа аз асри XVII шурӯъ шудааст. Аз ин рӯ, ба луғатҳои Якоб Голиус (соли 1669), Ф.Менинский (1780), Чон Ричардсон(соли 1777) эътибор дода шуд. Дар ин ҷода заҳматҳои олими лексикограф С.И.Баевский ба таври ҷудогона омӯхта шуд, ки луғати форсӣ-русии “Фехрасти калимаҳои Бухоро”-и Филипп Ефремовро дақиқан омӯхтааст. Ин олими рус ҳангоми саёҳати худ дар Бухоро, Хива, Форс ва Ҳиндустон калимаҳои луғатро ҷамъ намуда, он луғатро соли 1786 дар Санкт-Петербург нашр мекунад.

Ба вучуд омадан ва инкишоф ёфтани луғатнависиҳои тоҷику форс бо инкишофи забону адабиёти тоҷик дар асрҳои IX-X вобаста мебошад. Азбаски шоирону нависандагони даризабон дар сарзаминҳои гуногун зиндагӣ ва эҷод мекарданд, хоҳу ноҳақ дар осори онҳо калимаю ибора ва номи маҳаллоро, ки ба шарҳу эзоҳ мӯҳтоҷанд, дучор кардан мумкин буд. Аз ҳамин рӯ, дар осори онҳо калимаю ибораҳои лаҳҷавию

махаллӣ низ истифода мешуданд, ки онҳо барои лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ норавшан ва нофаҳмо буданд. Барои шарҳдиҳии калимаҳои мушкилфаҳми архаистӣ, ки ба забонҳои паҳлавӣ ва суғдӣ дахл доштанд, инчунин барои пайдо кардани калимаҳои матлуби ҳаммаъно, ки тафовути маъноии онҳо ба як тартиби муайян бояд дароварда мешуданд, зарурат ва эҳтиёҷи таълифи фарҳангхоро ба майдон овардааст.

Луғатномаҳои дар асрҳои X-XV тартибдодашуда ҳақман он қадар калон ва теъдоди калимаҳои эзоҳшавандаи онҳо зиёд нестанд. Қимати ин фарҳангҳо, пеш аз ҳама дар он аст, ки дар онҳо калимаҳои нодири душворфаҳме, ки дар асарҳои шоирони тоҷикзабони асрҳои X-XII вомерхӯранд, шарҳу эзоҳ дода шуданд.

Дар фарҳангҳои форсу тоҷики асрҳои X-XV калимаю ибораҳои маънидод шудаанд, ки дар осори шоирони классики тоҷик ва ё дар гуфтугӯи мардум вомерхӯранд ва маъноҳои хос доранд. Аз ин рӯ, луғатҳои қадимаи ин давр барои омӯхтани мутолиа намудани осори классикони адабиёти тоҷик дастури бебаҳо ҳисоб меёбанд. Намунаи зиёди осори намоёндагони адабиёти классики тоҷику форсро (асрҳои IX-X) дар луғатномаҳо пайдо кардан мумкин аст, ки ашъори ин ё он шоир ба тариқи мисол оварда мешавад. Аз ин ҷиҳат фарҳангҳои тафсирии ин давр на танҳо асарҳои забоншиносӣ, балки онҳо баёзҳои мўътабарии адабиёти классикӣ низ ба шумор мераванд.

Фарҳангҳои машҳури тафсирии асрҳои X-XV, ки то имрӯз омада расидаанд, аз ҳамдигар фарқ мекунанд, чунки ҳар як соҳибфарҳанг кўшиш намудааст, ки фарҳанги вай айнан нусхаи луғати пешина набошад. Ин фарҳангҳои машҳур асосан ба гурӯҳҳои луғатҳои филологӣ дохил шуда, манбаъи пурқимати дониш ба шумор мераванд. Онҳо сарвати маънавии халқи мо ба шумор мераванд. Бинобар ин омӯхтани тадқиқ намудани фарҳангҳои тафсирии ин давр барои илми забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ аҳамияти бузург доранд.

“Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё”-и Бадриддин Иброҳим дар асоси сарчашмаю манбаъҳои лексикографӣ танзим шудааст.

Фарҳанги маъруфи “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё”-и Бадриддин Иброҳим, ки намунаи хуби фарҳангшиносии тафсирии ин давр аст, аз ҷиҳати воҳидҳои луғавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифт. Зеро дар он лексикаи умумистеъмоли ва архаистӣ, ки қабатҳои гуногуни забони тоҷикӣ-форсиро ташкил мекарданд, мавқеи калон дорад. Муаллифи ин фарҳанг яке аз аввалинҳо шуда, таркиби луғавии забонро ба гурӯҳҳо (бахшҳо) тақсим карда, онҳоро аз ҷиҳати баромад (этимология) муайян кардааст, ки ин принцип, албатта, меҳнати зиёдеро меҳост. Муаллиф калимаҳои мансуби арабӣ, туркӣ ва юнониро алоҳида-алоҳида маънидод кардааст. Ҳаминаш боз диққатҷалбкунанда аст, ки муаллиф калимаҳои мансуби тоҷикӣ-

форсиро аз чихати калимасозӣ ба се қисм: калимаҳои якрешагӣ (сода), калимаҳои дурешагӣ (мураккаб) ва калимаҳои масдарӣ тақсим менамояд. Дар фарҳангҳои пеш аз «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» феълҳо асосан ба шакли тасрифӣ дода шудаанд. Аммо дар ин фарҳанг феълҳо асосан ба шакли масдарӣ, бо шаклҳои гуногуни он дода мешавад, ки ин равия дар фарҳангшиносии баъдина инкишоф ёфтааст. Замимаи муаллиф, ки дар он калимаҳои маҷозӣ ва ибораҳои фразеологӣ оварда мешавад, аҳамияти махсусро соҳиб аст. Чунки ин равия дар фарҳангҳои пешина дида намешуд ва дар фарҳангшиносии баъдина инкишофи худро ёфтааст. Чихати дигари назарраси фарҳанг боз дар он аст, ки баъзе бахшҳои он ба калимаҳои иқтибосии арабӣ бахшида шудааст. Дар фарҳангҳои мутақаддимин низ калимаҳои арабӣ дучор мешуданд, аммо дар «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» ин равия аввалин бор ба таври алоҳида зикр шудааст. Боз як навигарии ин фарҳанг дар он аст, ки муаллиф калимаҳои румиро ба таври алоҳида меорад, ки онро ҳамчун луғати дузабонаи румӣ-форсӣ истифода бурдан мумкин аст.

Муаллифи «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» яке аз аввалинҳо шуда, калимаҳои туркӣ-ўзбекиро дар бахши алоҳида шарҳ додааст. Албатта, дар фарҳангҳои пешина низ баъзе калимаҳои иқтибосии туркӣ-ўзбекӣ дида мешуд, аммо муаллифи «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» ба миқдори зиёде ин гуна калимаҳоро (572 мақолаи луғавӣ, дар нусхаи дигараш 478 мақолаи луғавӣ) нишон медиҳад, ки ин дар шимоли Ҳиндустон ва дар марказ паҳн шудани забони туркӣ-ўзбекиро нишон медиҳад.

Ҳамин тавр, фарҳангшиносии яке аз бахшҳои муҳимтарини маданияти хаттии асри миёна ба ҳисоб меравад. Фарҳангҳои ин марҳила низ барои инкишофи маданияти халқҳои форсизабон мавқеи муҳим бозидаанд. Таҳияи фарҳангҳои ин давр ҳаминро нишон медиҳад, ки талабот ба маҳсулоти илмӣ аср ба аср зиёд будааст. Ба таври муқоисавӣ тадқиқ намудани фарҳангҳои асрҳои X-XV аз қабил «Луғати фурс»-и Асадии Тўсӣ, «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наххувонӣ, «Меъёри Ҷамолӣ»-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфохонӣ, «Фарҳанги Қаввос»-и Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҷамолиддин Хусайни Инҷу, «Донишномаи Қадархон»-и Ашраф ибни Шараф-ул-Музаккар-ал-Форукӣ, «Адот-ул-фузало»-и Бадр Муҳаммади Дехлавӣ, «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё»-и Бадриддин Иброҳим ва дигарҳо имконият медиҳад, ки ба чунин ҳулоса оем: онҳо аз чихати сохт ва дарбаргирии маводи забонӣ хусусияти умумиро дороанд. Як ҷиҳати характерноки интиҳоби истилоҳоти фарҳанг боз дар он аст, ки истилоҳот ба ғайр аз луғат маъноҳои одоб, дониш, илм ва маърифатро низ ифода кардаанд. Фарҳангҳои мутақаддимин на танҳо барои дуруст хондани ашъори шоирон, балки онҳо ба сифати дастури санъати адабиётшиносӣ барои ёфтани калимаҳои

хамрадиф, маҷозиву киноявӣ, номҳои маҳаллу одамон ҳамчун маълумотнома ва китоби энциклопедӣ хизмат кардаанд. Фарҳангҳои асрҳои X-XV барои ғани гардонидани забони адабӣ, инчунин имло, орфография, истилоҳот, таъбирот ва калимасозӣ, маъноҳои маҷозиву киноявӣ мавқеи муҳим мебозанд. Онҳо ҳамчун китоби дарсӣ дар системаи фанҳо бо номи улуми адабӣ дохил шуда, барои инсонии соҳибмаърифат, хоса аҳли эҷод мақому манзалати баландро соҳиб буданд.

ХУЛОСА

Дар фарҳангҳои мавриди омӯзиш қарорёфта омӯзиши шарҳу эзоҳи калимаҳо ва ҳудуди маъноии онҳо чӣ гуна кушода дода шудааст аҳамияти муайяни илмӣ-назарӣ дорад. Чунки муайян намудани ҷилоҳои маъноии калимаҳо ва таркибҳо, фарқ кардани маъноҳои калима бо аломатҳои лексикографӣ кори чандон осон нест. Дар таҷрибаи кори тадқиқотӣ, инчунин омӯзгорӣ ҳам, албатта, маъноҳои асли, маҷозӣ ва киноявӣ калимаю ибораҳоро муайян кардан лозим меояд. Азбаски фарҳанги “Зуфонгӯё ва Ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим ба гурӯи луғатҳои тафсири дохил шуда, он дар таърихи забоншиносии тоҷик як муваффақияти бузург ба шумор меравад, бинобарин омӯхтани он, хусусан тарзи тафсири калимаҳо дар ин луғат аҳамияти муайяни илмӣ ва назариро молик мебошад. Зеро фарҳангу луғатномаҳои пешинаро, ки барои ҳар як аҳли савод ҳазинаи бебаҳо ҳисоб меёбанду қимати бузургро соҳибанд, мӯшикофона тадқиқ намудан кори басо заҳматталаб мебошад.

КИТОБНОМА:

1. **Бадриддин Иброҳим.** Фарҳанги «Зуфонгӯё ва Ҷаҳонпӯё» (Словарь говорящий и мир изучающий); факсимиле рукописи, издание текста, введение, список толкуемых слов, приложения С.И.Баевского. – Москва, 1979.
2. **Баевский С.И.** Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Вып.4. Персидские тольковые словари (фарҳанги). – Москва, 1962.
3. **Баевский С.И.** Ранняя персидская лексикография XI - XV вв. – Москва, 1989.
4. **Воҳидов А.** Фарҳангшиносии форсӣ–тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. - Самарқанд: Нашри ДДС, 2018.
5. **Ҳошимов С.** Луғатшиносии. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 79 саҳ.
6. **Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ** (ибора аз 2 ҷилд) Ҷ. 1 А – Н (нашри дувум)./Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе 2010.
7. **Фарҳанги забони тоҷикӣ.** Ҷилди 1. - Москва, 1969. – 950 с.
8. **Фарҳанги забони тоҷикӣ.** Ҷилди 2. - Москва, 1969. – 947 с.

QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARINI (O'RIK MISOLIDA) BILVOSITA QUYOSH QURITGICHLARI YORDAMIDA QURITISH TEXNOLOGIYALARINING TAHLILI

J.R. Kodirov, H.Sh. Atoyeva, N.F. Omondullaxonova

Бухарский государственный университет. М. Икбол 11, г. Бухара, Республика Узбекистан

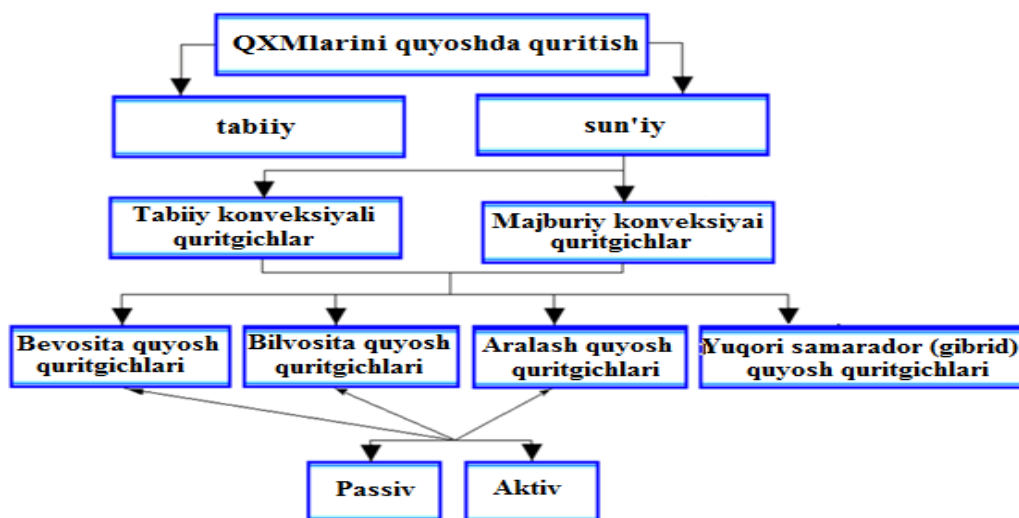
ANNOTATSIYA

Dunyo va respublika olimlari tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini quritishda issiqlik va massa almashinuv jarayonlari, namlikni materialdagi harakati kinetikasi va namlikni turli shakllarini alohida usulda chiqarib yuborish bo'yicha juda ko'p tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarning asosiy natijalari mahsulot tarkibidagi namlikni chiqarib yuborish vaqtini qisqartirish va quritgichlarning unumdorligini oshirishga qaratilgan. Ushbu maqolada quyosh quritgich qurilmalarining turlari taxlil qilindi.

Kalit so'zlar: quyosh quritgich, konveksiya, oziq-ovqat, bilvosita, massa almashuniv jarayoni, havo oqimi.

Kirish: Quyosh nuri ostida meva-sabzavotlarni quritish an'anaviy usul hisoblanadi va ko'p yillar davomida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'plab fermerlar tomonidan oziq-ovqat va QXM ni saqlash usuli sifatida qo'llanib kelinmoqda.

QXM ni quritish uchun mo'ljallangan quyosh quritgichlari chiziqli o'lchamlari, quyosh energiyasini uzatish rejimi va konstruksiyalari bo'yicha tasniflanadi (1-rasm).

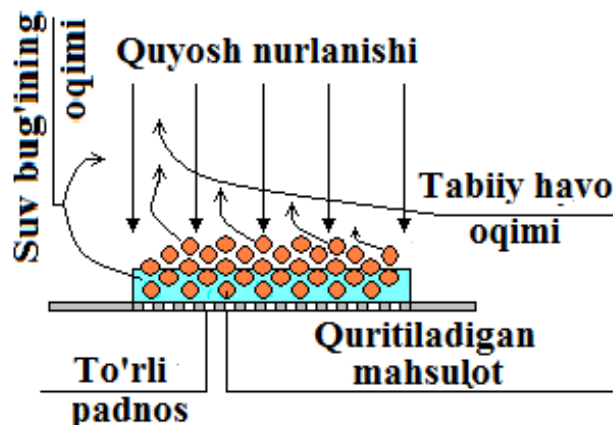

1-rasm. Quyoshda quritish usullarining tasnifi.

Mahsulotlarga issiqlikni uzatish rejimiga ko'ra, quyoshda quritish asosan ikki xil amalga oshiriladi: tabiiy va sun'iy.

Quyosh quritgichlarining to'rt turi mavjud: bevosita, bilvosita, aralash va gibridli. Gibridli quyosh quritgichlaridan tashqari, sanab o'tilgan quritgichlarning barcha turlari passiv va aktiv (faol) jarayonda ishlatiladi. Passiv quritgichlarda havo harakati tabiiy konveksiya hisobiga amalga oshadi. Quritgich ichidagi havo harakatini tezlashtirish uchun havoning majburiy harakatini yuzaga keltirish zarur bo'ladi. Qurtiladigan mahsulot tarkibidan namlikni chiqarib yuborish uchun ishlatiladigan energiya manbalarini ta'sir etish mexanizmiga qarab, quyosh quritish usullari to'rt guruhga bo'linadi [1].

1.Tabiiy quritish: mahsulot bevosita quyosh nurlanishi ostida, atrof-muhit haroratida, nisbiy namlik va shamol tezligi kabi noqulay iqlim sharoitlarida quritiladi (2-rasm).

2-rasm. Tabiiy quritish usulining sxemasi.

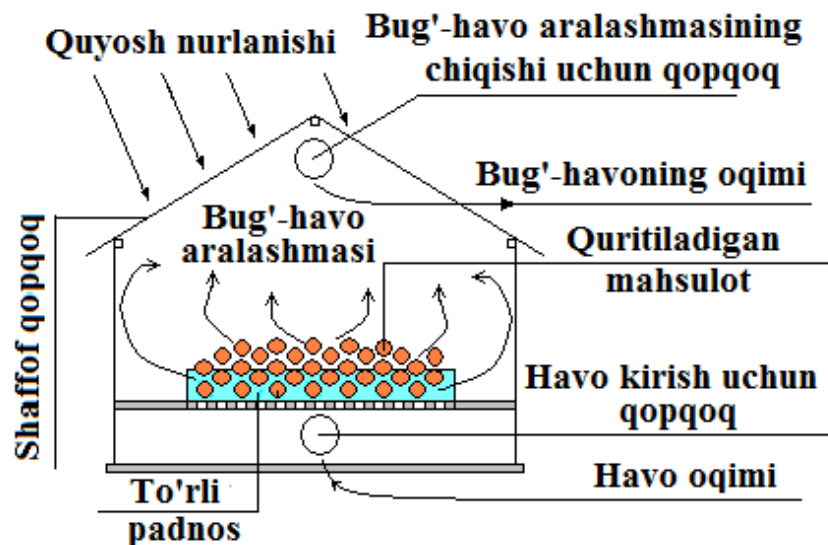
2. Bevosita quyosh quritgichlari: bu quritgichlarda mahsulot shaffof qopqoqli yoki yon panelli qurilma korpusiga joylashtiriladi. Quyosh radiatsiyasi bevosita mahsulotning o'zi tomonidan yutilishi natijasida issiqlik energiyasiga o'zgartiriladi. Bu issiqlik ta'sirida quritilayotgan mahsulot tarkibidagi namlik bug'lanadi, havoning tabiiy aylanishi sodir bo'ladi (3.3-rasm).

3. Bilvosita quyosh quritgichlari: bu quritgichlarda havo quyosh nurini yutishi hisobiga isiydi, so'ngra isigan havo quyosh kollektoridan quritish kamerasiga yuboriladi (3.4-rasm).

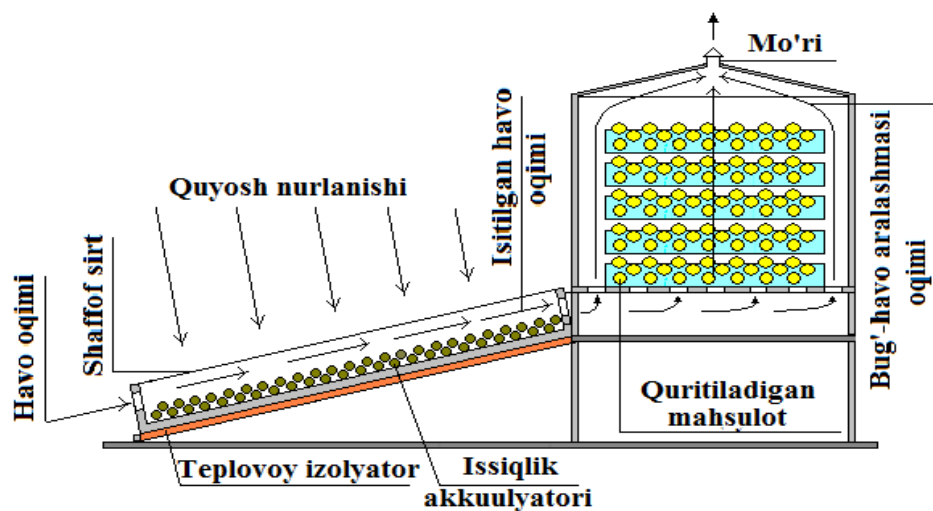
4. Aralash turdagi quyosh quritgichlari: quyosh nurlanishi bir vaqtning o'zida bevosita quritilayotgan mahsulot sirtiga hamda quyosh havo kollektori ichidagi havoga (undagi issiqlik akkumulyatoriga) tushib, ularni isitadi. Quyosh kollektorida isitilgan havo o'z navbatida mahsulotlarni jadal ravishda quritish jarayoni uchun zarur bo'lgan qo'shimcha energiya bilan ta'minlaydi (3.5-rasm).

Har bir quritgichning tavsifi, ishlash prinsipi, afzalliklar va kamchiliklari ushbu sohaning olimlari tomonidan, jumladan A. A. El’bayi va S. M. SHalabi tomonlaridan chuqur tahlil qilingan [2].

Tabiiy quritish quyosh radiatsiyasi, shamol va boshqa atrof-muhit sharoitlariga bog’liq [3]. Quritish jarayoni nisbatan sekin kechganligi sababli hasharotlar bilan zararlanadi, fermentativ reaksiyalar, mahsulotning tarkibida mikroblar va mikrotoksinlar ko’payadi, natijada mahsulotlar sezilarli ravishda yo’qotiladi va sifati buziladi[4].

3.4-rasm. Bevosita quyosh quritgichining sxemasi.

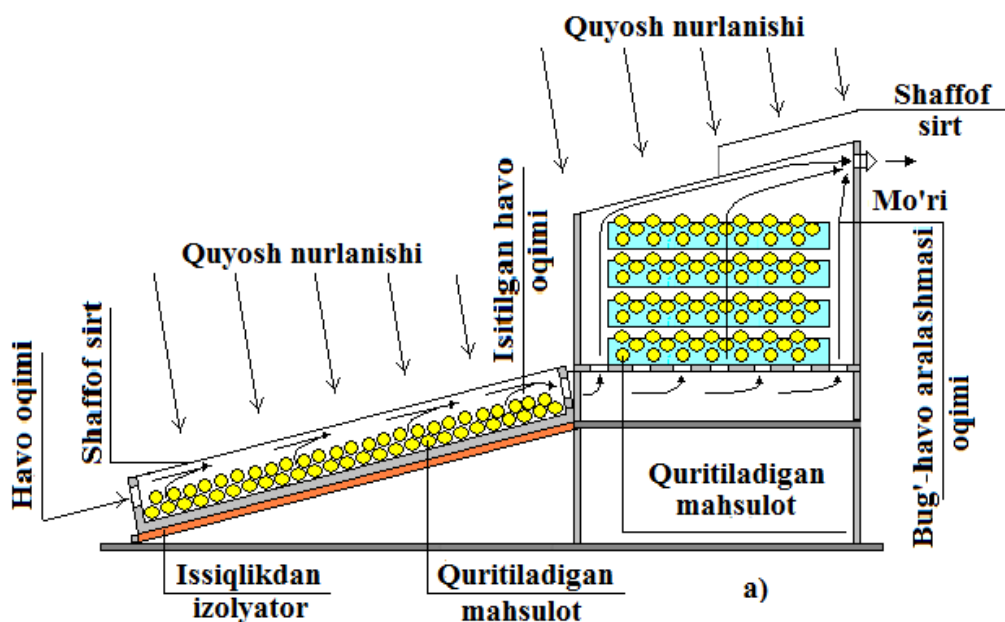

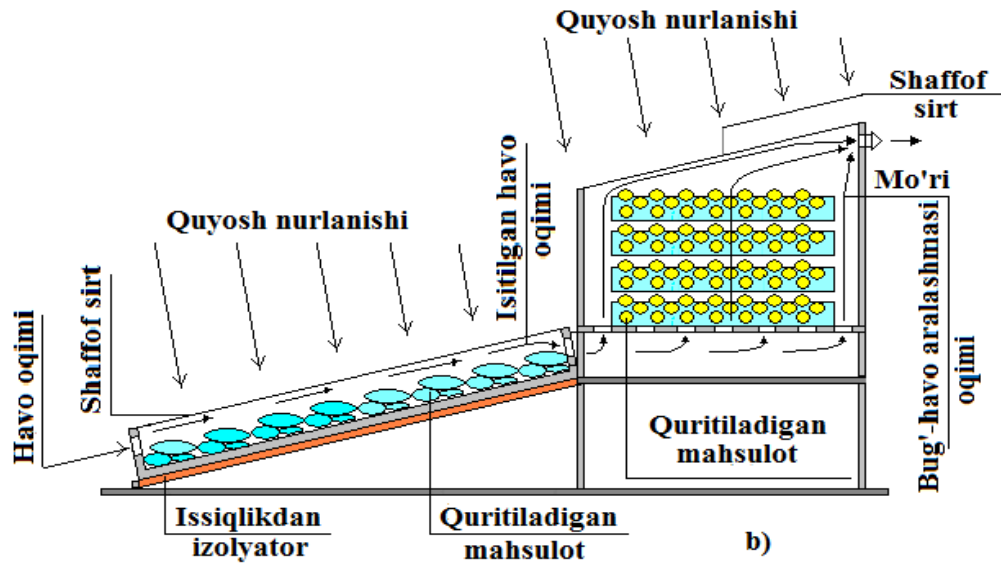
3.5-rasm. Bilvosita quyosh quritgichining sxemasi.

D.Djeyn va G.Tivari [4] ochiq havoda quritishning termal xususiyatlarini o'rganib, matematik model ishlab chiqishgan. Ular gulkaram va kartoshka bo'laklari uchun namlikni chiqish tezligi juda yuqori ekanligini va mahsulot haroratini bashorat qilish, namlikni pasaytirish va havo haroratining statik holatiga atrof-muhit sharoitlari ta'sir qilishini aniqlashdi.

Bevosita quyosh quritgich Fudholi va boshqalar eng oddiy shkaf turidagi quyosh quritgichini taklif etishgan bo'lib [5], u juda oddiy va asosan kichik yog'ochli issiq qutidan iborat bo'lgan. Ushbu quritgichning o'lchamlari, yonlari va pastki qismi esa yog'och va metall plitalardan tayyorlangan. Qurilmaning yuqori qismidagi yuzasida qoplama sifatida shaffof polietilen sirt o'rnatilgan. Havoning sirkulyatsiyasini ta'minlash uchun quritgichning yon tomonlarida teshiklar ochilgan. Ko'pgina tadqiqotchilar bunday quyosh qurilmalari bo'yicha ma'lumotlar berishgan [7]. Sharma va boshqalar [6], quyosh quritgichi mahsulot bilan to'ldirilmasdan turib, qurilma tarkibidagi issiqlik akkumulyatorli plastinkaning harorati kunning tushlik soatlarida maksimal 80-85°Cga yetganini va qurilmaga 20 kg bug'doy yuklaganda maksimal harorat 45-50°C bo'lishini aniqlashgan.

Gboxa va boshqalar [8], Mursalim va boshqalar [9] mahsulotlarni quritish uchun tabiiy konveksiyali bevosita quyosh quritgichini ishlab chiqishgan va eksperimental ravishda sinovdan o'tkazishgan. Havoning harakatini ta'minlash uchun quritgichning yon devorlarida 40 ta [10] va 12 ta [11] teshiklar ochilgan. Qurilmaning umumiy quritish maydoni 0,002 m² [12] va kamera o'lchamlari 120cm × 80cm × 40cm [12]. Qurilma devorlari atrof muhitdan izolyatsiya qilingan.

3.6-rasm. Aralash turdagi quyosh quritgichlarining sxemasi:

- a) quritiladigan mahsulot o'z navbatida issiqlik akkumulyatori vazifasida; b) issiqlik akkumulyatorli.

Bevosita quyosh quritgichlarining asosiy kamchiliklari: unumdorligi past; mahsulotni quritish vaqti uzoq; jarayonda ishlatilgan shisha qoplama yorug'lik o'tkazuvchanligining pastligi; quyosh nurlarini to'g'ridan-to'g'ri mahsulotning o'ziga tushishi natijasida mahsulotni qizib ketishi va sifatining yomonlashishi; qurilma samaradorligini pastligi, quyosh radiatsiyasining bir qismi havo oqimini harakatlantirish uchun sarflanishi va hokazo.

Havo tabiiy konveksiyalanuvchi bilvosita quyosh quritgichlari. YUqoridagi muammolarni hal qilish uchun olimlar tomonidan bilvosita quyosh quritgichlarining turli xil konstruksiyalari ishlab chiqilgan va sinovdan o'tgan. Bilvosita quyosh quritgichlari sifatida kamera tipidagi quritgichlar (lotokli va stelajli quritgichlar, bunkerli va tunnelli quritgichlar) va mo'rili quvur mavjud bo'lgan quritgichlarni ishlab chiqishgan.

Bolaji [13] issiq quti turidagi bilvosita quyosh quritgichida absorberdan foydalanishni taklif etdi. Quritgich havo isitish kamerasi, shaffof bo'lmagan bunker va mo'ri quvurdan iborat bo'lgan. SHisha qopqoq va issiqlikni yutuvchi qora rangda bo'yalgan adsorberli quti tipli, isitilgan havo katta bo'lmagan qarshilik bilan kollektor bloki orqali yuqoriga ko'tariladi, kollektor esa gorizontga nisbatan 20° burchak ostida joylashtirilgan. Uning ta'kidlashicha, absorber tizimini ishlatish bilan olingan maksimal samaradorlik 60.5% ni tashkil etadi. Kollektor va quritish kamerasi ichidagi maksimal haroratlar mos ravishda 64°C va 57°C ni tashkil etgan, bunda atrof muhitning harorati 33.5°C bo'lgan.

Madxlopa va boshqalar [14] psixometriya tamoyillari asosida kompozit materialidan tayyorlangan absorberli quyosh quritgichini ishlab chiqishgan. Quritgich yassi quyosh kollektori, sim to'rtli adsorber, shisha qopqoq, mo'ri quvuri va quritish kamerasidan iborat. Mahsulotni quritish uchun quyosh kollektori quritish kamerasiga bog'langan. Tushlik vaqtida quritiladigan havoning harorati 40°C ga yetgan. YAssi quyosh kollektori va simli absorberlarning termik samaradorligi havoning $0,0083\frac{\text{K}^2}{\text{C}}$ tezligida (miqdorida) taxminan 17% va 21% ni tashkil etgan.

Pangavane va boshqalar [15] quyoshli havo isigichi va quritish kamerasidan iborat tabiiy konveksiyali universal bilvosita quyosh quritgichini ishlab chiqishgan. Quyosh isitish kollektori qora rangga bo'yalgan qanotli absorber, shisha qopqoq, issiqlik izolyatsiyasi va ramkadan iborat. Absorber ostidagi havo kanali alyuminiy qatlamdan tayyorlangan bo'lib, II – shaklida gofirovkalangan va havo oqimining yo'nalishiga parallel ravishda absorber plitasida joylashtirilgan. Absorberning orqa tomonida alyuminiy qovurg'alar o'rnatilgan (qalinligi 0,15 mm). Kollektorning pastki uchida (havo kirish joyida) kechalari havo oqimini to'xtatish uchun qalinligi 4 mm va o'lchami 0.08 m×0,4 m bo'lgan fanerdan tayyorlangan eshik o'rnatilgan. Qurilma butun blokining qalinligi 0,9mm bo'lgan ruxlangan temir plastinkadan tayyorlangan bo'lib, to'rtburchakli qutiga joylashtirilgan. Havo kanalining pastki qismi va kanal orasidagi bo'shliq shishali izolyatsiya bilan qoplangan. Ushbu tizim meva va sabzavotlarni, turli xil QXM ni quritish uchun taklif etilgan.

SHarma va boshqalar [15] tabiiy konveksiyali quyosh quritgichlarini tadqiq etishgan. Quritilayotgan mahsulot metall ramkalarga o'rnatilgan mobil lotoklar ustida joylashtirilgan. Tizimni havoning ham tabiiy, ham majburiy konveksiya rejimlarida ishlashi mumkinligini aniqlashgan.

Issiqlik akkumulyatorli quyosh quritgichlari. Dunyoda tadqiqotchilar issiqlikni saqlovchi materiallardan foydalanib, turli xil QXM ni quyosh yordamida quritishni jadallashtirishning turli usullarini o'rganishgan va mahsulotlarni quritish kinetikasining egri chiziqlarini tahlil qilish orqali quritish jarayonlarining modellarini ishlab chiqishgan [9], [10]. Tahlil natijalariga ko'ra, issiqlikni saqlovchi vosita sifatida suv va toshdan foydalanganda quritish vaqti sezilarli darajada qisqarishi aniqlangan masalan havoning massaviy tezligi $50(\frac{\text{K}^2}{\text{y} \cdot \text{M}^2})$ ga ortganda va quyosh nuri bo'lmaganda quritish vaqti bir soatga qisqarishi aniqlangan. Demak kunlik quyosh nurlanishida toshda saqlangan issiqlik miqdoridan zarur QXM ni quyoshda quritish uchun havoni isitishda samarali foydalanish mumkin.

El'-Sebayi va boshqalar [11] tabiiy konveksiyali bilvosita quyosh quritgichini ishlab chiqishgan. Qurilmaning quritish kamerasi vazifasini bajaradigan shkafga yassi quyosh kollektori ulangan. Bunday qurilmalarda qum issiqlik akkumulyatori sifatida ishlatilgan. Quritish harorati, atrof-muhit harorati, nisbiy namlik, quyosh nurlanishi va quritish vaqtida qurilma tizimining turli elementlarida harorat taqsimoti parametrlar tadqiq etilgan. Ular urug'siz uzumning muvozanat namligida, mahsulotni yetishtirish va saqlash tizimidan foydalangandan keyin quritish vaqti 60 va 70 soatga yetadi, degan xulosa berishgan.

Aralash turdagi quyosh quritgichlari. Boladji i Olalusi [15] oziq-ovqat mahsulotlarini quritish uchun aralash turdagi quyosh quritgichini ishlab chiqishgan. Quritish tezligi $0,62 \frac{K^2}{coam}$ bo'lganda quritish tizimining samaradorligi 57,5% ga yetgan. Xuddi shunday Tripati i Kumar [13] laboratoriya sharoitida shisha bilan qoplangan quritish kamerasi bilan ketma-ket ulangan va gorizontga nisbatan qiya joylashgan yassi quyosh kollektoridan tashkil topgan aralash turdagi quyosh quritgichini ishlab chiqishgan va undan kartoshkani quritishda foydalanishgan.

Simate [14] ikki xil rejimda ishlovchi tabiiy konveksiyali quyosh quritgichlarini ishlab chiqqan va sinovdan o'tkazgan. Aralash rejimda quritgich kamerasining qopqog'i shaffof bo'lgan. Bilvosita rejimda quritgichda shaffof qopqog bo'lmagan. Aralash turdagi quyosh quritgichi kollektorining uzunligi 1,8 m bo'lganda 90 kg mahsulot quritilgan, xuddi shuncha mahsulotni bilvosita quritishda 3,34 m uzunlikdagi kollektor ishlatilganda 90 kg mahsulotni quritish aralash quritgichga nisbatan samaraliroq bo'lgan. Butun yil davomida aralash usulda olingan quruq don miqdori taxminan 2,81 t ni tashkil qilgan va bilvosita usulga qaraganda samaradorligi 15% ga kamroq bo'lgan. Forson va boshqalar [15] aralash turdagi quyosh quritgichlariga tegishli asosiy tushunchalar va qoidalarni birlashtirgan metodologiyani taklif qilishgan. Buning uchun empirik modelni chegara ma'lumotlari sifatida ekinlarning fizik xususiyatlari va hududning atrof-muhit sharoitlari talab qilingan.

Singx va boshqalar [16] tabiiy konveksiyaga ega va to'rtta asosiy komponenti (ko'p lotokli tokcha, harakatlanuvchi oynalar, soya plastinka va lotoklar) quyosh quritgichini ishlab chiqishgan. Qurilmaning joylashuvi hududning geografik kengligiga qarab o'rnatilgan. Harakatlanuvchi oynalar harakatlanuvchi ramalar va stabillash-tirilgan plastik qatlamdan iborat bo'lgan. Quritgichning arzonligi sababli chekka hududlarda uy-ro'zg'orda ishlatishni taklif etishgan.

QXM ni quritish jarayonini matematik modellashtirish quritish jarayoni kinetikasiga bog'liqligi asosida olib boriladi. Masalan, yupqa qatlamli quritish xususiyatlarini tavsiflash

uchun quyidagi mahsulotlar tadqiq qilingan: yalpiz; anjir, uzum, qulupnay, banan, ananas, mango, kartoshka va olma, qizil qalampir, baqlajon, yashil no'xat, bamiya, yashil loviya, o'rik, qizil chili, tut, non kaktus kladodisi, gulkaram, pasta, qora choy, zaytun pomasi va hokazo [16], [17].

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.G.M.B. Mustayen, S. Mekhilef, R. Saidur. Performance study of different solar dryers // A review Renewable and Sustainable Energy Reviews 34 (2014) с 463–470.
2. Эльсебай А.А., Шалабы С.М. Солнечная сушка сельскохозяйственных продуктов. // Обзоры возобновляемой и устойчивой энергетики, обзор, 2012 стр. 37-43.
2. Panwar N, Kaushik S, Kothari S. State of the art of solar cooking: an overview. // Renew Sustain Energy Rev 2012; 16. 3776-85.
3. El Hage, H., Herez, A., Ramadan, M., Brazzi, H., Khaled, M., An investigation on solar drying: a review with economic and environmental assessment. At Energ. 157, 2018, 815-829.
4. Пальтиель Л.Р., Зенин Г.С., Волынец Н.Ф. Коллоидная химия: Учеб. пособие. – СПб: СЗТУ, 2004. – 68 с.
5. Mojola O.O. Solar drying of a crop in the conditions of low humidity. International Journal of Energy Research. 1987; 11(3): 333–42.
6. Р. Ачарян. Этимологический корневой словарь армянского языка - 1973. - Т 2. - С. 459 - 460.
7. (Солнечная сушка В. Белессиотис *, Э. Деляннис Лаборатория солнечных и других энергетических систем, НИИЦ «ДЕМОКРИТОС», П.О. Вох 60228, 153-10 Агия Параскеви, Греция).
8. БАЙМЕТОВ К.И., ТУРДИЕВА М.К., НАЗАРОВ П. Особенности возделывания местных сортов абрикоса. Ташкент. 2011. стр. 41.
9. Ковалев Н.В. Абрикос. М., 1963.
10. Мирзаев М.М. Культура абрикоса в Узбекистане. Т., 2000.
11. Рыбаков А.А., Остроухова С.А. Интенсификация плодоводства. Т., 1981.
12. Акпинар Е. К. Drying of mint leaves in a solar dryer and under open sun: modelling, performance analyses. Energy Conversion and Management 2010; 51:2407–18.
13. Simate I.N., Optimization of mixed-mode and indirect-mode natural convection solar dryers. Renewable Energy 2003; 28:435–53.

14. Forson F. K, Nazha M.A.A., Akuffo F.O., Rajakaruna H. Design of mixed-mode natural convection solar crop dryers: application of principles and rules of thumb. *Renewable Energy* 2007; 32:2306–19.
15. Singh S., Singh P.P., Dhaliwal S.S., Multi-shelf portable solar dryer. *Renewable Energy* 2004; 29:753–65.
16. Sh. Mirzaev, J. Kodirov, S.I. Khamraev. Method for determining the sizes of structural elements and semi-empirical formula of thermal characteristics of solar dryers. // APEC-V-2022 IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science. 1070 (2022) 012021.
17. Кодиров Ж.Р., Маматрузиев М., Составление программного обеспечения, алгоритм и расчет математической модели применения свойств солнечного опреснителя к точкам заправки топливом. // Молодой ученый, (2018) С 50-53.
18. Кодиров Ж.Р., Маматрузиев М. Изучение принципа работы устройств насосного гелио-водоопреснителя. // Международный научный журнал «Молодой ученый», 26 (2018) С 48-49.
19. Кодиров Ж.Р, Хакимова С.Ш, Мирзаев Ш.М. Анализ характеристик параболического и параболоцилиндрического концентраторов, сравнение данных, полученные на них. // Вестник ТашИИТ №2 2019 С 193-197.
20. Кодиров Ж.Р., Мавлонов У.М., Хакимова С.Ш. Аналитический обзор характеристик параболического и параболоцилиндрического Концентраторов. // Наука, техника и образование 2021. № 2 (77). С 15-19.
21. Мирзаев Ш.М., Кодиров Ж.Р., Ибрагимов С.С. Способ и методы определения форм и размеров элементов солнечной сушилки. //Альтернативная энергетика и экология (ISJAE). 2021;(25-27):30-39. <https://doi.org/10.15518/isjaee.2021.09.030-039>.
22. Mirzaev Sh.M., Kodirov J.R., Ibragimov S.S. (2021) "Method and methods for determining shapes and sizes of solar dryer elements," // Scientific-technical journal: Vol. 4: Iss. 4, Article 11.
23. Qodirov, J. (2022). Установление технологии процесса сушки абрикосов на гелиосушилках.// Центр научных публикаций. Том 8. № 8. (2021).
24. Mirzayev Sh.M., Qodirov J.R., Hakimov B. Quyosh qurilmalarida o'riklarni quritish uchun mo'ljallangan quyosh qurilmasini yaratish va uning ishlash rejimini tadqiq qilish. // *Involta Scientific Journal*, 1(5). 2022/4/29. 371–379.
25. Sh. Mirzaev., J. Kodirov., B Khakimov. Research of apricot drying process in solar dryers. // [Harvard Educational and Scientific Review](#). 11.10.2021. Vol. 1 No. 1. Pp 20-27.

26. Qodirov, J. Quyosh meva quritgichi qurilmasining eksperiment natijalari. // центр научных публикаций. [Том 1 № 1 \(2020\)](#).
27. Arabov J.O., Hakimova S.Sh., To'xtayeva I.Sh. Past haroratli qiya ho'llanadigan sirtli quyosh suv chuchutgichlarida bug'lanadigan sirt bilan kondensatsiyaladigan sirt orasidagi masofani optimallashtirish.// Eurasian journal of academic research Innovative Academy Research Support Center. Volume 1 Issue 01, (2021) .
28. Kodirov J, Saidova R, Khakimova S, Bakhshilloev M. Determination of the size and amount of energy incident on the reflective surface of a parabolic cylinder concentrator. // Asian Journal of Research (2020). No 1-3. Pp 252-260.
29. Qodirov J, Hakimova S. Suv nasos quyosh chuchitgichi takomillashgan qurilmasini loyihalash usuli. // Центр научных публикаций. [Том 1 № 1 \(2020\)](#).
30. Qodirov J, Hakimova S. Quyosh konsentratorlari boyicha jahonda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar holati. // Центр научных публикаций. [Том 1 № 1 \(2020\)](#).
31. Qodirov J, Hakimova S. Noan'anaviy energiya manbalaridan foydalanishning kelajak istiqbollari. // Центр научных публикаций. [Том 1 № 1 \(2020\)](#).
32. J Kodirov, S Khakimova. Determination of the size and amount of energy incident on the reflective surface of a parabolic cylinder concentrator. // Asian Journal of Research (2020). № 1-3.
33. J.R. Kodirov., Sh. M. Mirzaev., S.Sh. Khakimova. Methodology for determining geometric parameters of advanced solar dryer elements. // Thematic Journal of Applied Sciences (ISSN 2277-3037). 2022/2/9. Volume 6 Issue 1.
34. Кодиров Ж.Р., Мавлонов У.М., Хакимова С.Ш. Конструкция параболического и параболослиндрического концентраторов и анализ полученных результатов. // Thematic Journal of Applied Sciences (ISSN 2277-3037). 2022/2/9. Volume 6 Issue 1.
35. Қодиров Жобир, Ҳакимова Сабина, & Раупов Махмуд. (2023). Табиий конвекцияли куёш қуритгичларининг унумдорлигини таҳлил қилиш. Involta Scientific Journal, 2(1), 81–89.
36. Мирзаев, Ш., Ж.Р. Кодиров, Ж., С.Ш. Ҳакимова, С., & С.И. Хамраев, С. (2022). Табиий конвекцияли билвосита куёш қуритгич қурилмасининг физикавий хусусиятларини аниқлаш методлари. Muqobil Energetika, 1(04), 35–40.
37. Мирзаев, Ш., Кодиров, Ж., & Хакимова, С. (2023). Определение геометрических размеров плоского солнечного коллектора устройства естественной конвекции непрямо́й солнечной сушилки и изучение режима работы. Innovatsion Texnologiyalar, 49(01), 20–27.

YAPON XALQ MAQOLLARINING TARJIMASI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Mubina Raxmatovna Soleyeva

Samarqand davlat chet tillar instituti Sharq tillari fakulteti Yapon filologiyasi kafedrasii
assistant- o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yapon xalq maqollari va ularni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida tayaniladigan omillar va tarjima usullariga oid ayrim mulohazalar haqida fikr yuritilgan. Maqol xalqning ko'p asrlar mobaynida ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda to'plagan tajribalari, kuzatishlari asosida yuzaga kelgan ixcham, chuqur mazmunga ega bo'lgan og'zaki ijod janrlaridan biri ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, yapon xalq maqollaridan namunalar keltirilib, ularning o'zbek tili bilan qiyosiy tarjimasi tahlilga tortilgan. Tarjima jarayonida qiyoslanayotgan tillararo muqobillik va tafovutli jihatlariga oid ilmiy yondashuvlar aniq misollar asosida dalillangan.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, paremiologiya, tarjima, **ことわざ**(kotowaza - maqol), **慣用句** (kanyouku - ibora), maqol, ibora.

ПЕРЕВОД ЯПОНСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЙ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются японские народные пословицы и некоторые соображения относительно факторов и методов перевода, используемых в процессе их перевода на узбекский язык. Отмечается, что пословица представляет собой один из жанров устного творчества, обладающий лаконичным и глубоким смыслом, созданный на основе опыта и наблюдений народа в общественной, экономической, политической и культурной жизни на протяжении многих веков. Также приведены примеры японских народных пословиц и проанализирован их сравнительный перевод с узбекским языком. На конкретных примерах обоснованы научные подходы к межъязыковым альтернативам и различиям, сравниваемым в процессе перевода.

Ключевые слова: фольклор, паремиология, перевод, **ことわざ** (котоваза - пословица), **慣用句**(канёку - фраза), пословица, словосочетание.

TRANSLATION OF JAPANESE FOLK PROVERBS AS AN OBJECT OF RESEARCH

ABSTRACT

This article discusses Japanese folk proverbs and some considerations regarding the factors and translation methods used in the process of translating them into Uzbek. It is noted that the proverb is one of the genres of oral creativity with a concise and deep meaning, which was created on the basis of the experiences and observations of the people in the social, economic, political and cultural life for many centuries. Also, examples of Japanese folk proverbs are given, and their comparative translation with the Uzbek language is analyzed. Scientific approaches to interlanguage alternatives and differences compared in the process of translation are proven on the basis of concrete examples.

Keywords: folklore, paremiology, translation, **ことわざ** (kotowaza - proverb), **慣用句** (kanyouku - phrase), proverb, phrase.

KIRISH

Har bir millatning o'zligini aks ettiruvchi milliy qadriyatlarini va o'sha xalqning madaniyatini hamda falsafiy dunyoqarashlarini ifodalovchi eng asosiy omillardan biri bu xalq og'zaki ijodidir.

Xususan, xalq og'zaki ijodining eng muhim janrlaridan biri bo'lmish maqollar va ularga oid xususiyatlar bugungi kunda tilshunoslik va folklorshunoslik sohasida tadqiqotchilar tomonidan katta qiziqish bilan o'rganilayotgan eng muhim mavzulardan biriga aylanib bormoqda. Folklorning eng muhim janrlaridan biri bo'lgan maqollarni, umuman, xalq ijodiyotini o'rganish va uni tadqiq qilish lingvomadaniy jihatdan bugungi kunda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Tilimiz ko'rkini, nutqimiz nafosatini, aql - farosat va tafakkurimiz mantig'ini hayratomuz bir qudriyat bilan namoyish eta oladigan bunday badiiyat qatralari xalqimizning ko'p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamisoli bir ko'zgusidir. Bu badiiy ko'zguda xalqning hayotga, tabiatga, oila va jamiyatga munosabati, shuningdek, ijtimoiy - siyosiy, ma'naviy - ma'rifiy, axloqiy - estetik va falsafiy qarashlari, qisqasi, o'zi va o'zligi to'la namoyon bo'ladi [3,33].

Shu sababli maqollar xalq orasida g'oyatda keng tarqalgan janr bo'lib, asrlar davomida jonli so'zlashuv va o'zaro nutqiy munosabatlarda foydalanibgina qolmay, balki bugungi kunda

ham badiiy, tarixiy va ilmiy asarlarda, siyosiy va publitsistik adabiyotlarda ham doimiy ravishda qo‘llanilib kelinmoqda. Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og‘zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq - odob qoidalari, deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy - siyosiy va ma’naviy - madaniy hamda axloqiy - falsafiy qarashlarining g‘oyat ixcham, lo‘nda, siqiq va obrazli ifodasidan paydo bo‘lgan hodisadir.

Maqollar biror muallif tomonidan maxsus ijod qilinmaydi, balki ma’lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug‘iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo‘lib yuzaga kelishi manbalarda qayd etilgan [8, 132].

Ular insonlarning turli sohalardagi faoliyatlari jarayonida uzoq muddatli sinovlardan o‘tgan turmush tajribalarining hosilasi, barqaror va o‘zgarmas, to‘g‘ri va haqqoniy xulosasi tarzida yuzaga kelganligini ko‘rsatadi [4, 152].

Natijalar. Xalq paremik ijodiyoti o‘ziga xos qonuniyatlar va rivojlanish tamoyillariga ega. Uning bu xususiyatlarini folklorshunoslikning paremiologiya sohasi o‘rganadi. Maqollar ustida izlanishlar olib borar ekanmiz, paremiologiya sohasiga murojaat qilmasdan ilojimiz yo‘q. “*Paremia*” grekcha so‘z bo‘lib, “*hikmat*”, “*naql*”, “*hikmatomuz obrazli xalq maqoli*” kabi ma’nolarini anglatadi.

Xalq paremik ijodiyoti namunalarini to‘plash va yozib olish hamda kitobat shakliga keltirish kabi faoliyat bilan esa “*paremiografiya*” sohasi shug‘ullanadi.

Folklorda maqol janri hikmatga yo‘g‘rilganligi, g‘oyat ixcham, lo‘nda va obrazli ifodalanishi bilan xalq paremik ijodining bir qismini tashkil etadi. Biroq maqol janri bugungi kungacha alohida adabiy tur sifatida e’tirof etilmay, goh xalq nasri, goh xalq poeziyasi tarkibida mavhum holda kichik tur tarzida ko‘rilib kelinmoqda.

Maqol xalqning ko‘p asrlar mobaynida ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda to‘plagan tajribalari, kuzatishlari asosida yuzaga kelgan ixcham, chuqur mazmunga ega bo‘lgan og‘zaki ijod janrlaridan biri ekanligi haqida takror qayd etamiz.

Shu o‘rinda, “*maqol*” atamasining etimologiyasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, u arabcha “*qavlun*” (*gapirmoq, aytmoq*) so‘zidan olingan bo‘lib, kishilar tomonidan aytilib yuriladigan ifoda va xalq maqollariga nisbatan qo‘llaniladi. Xalq orasida deyarli bir xilda nutqda faollashib, bir xilda tushuniladigan xalq maqoli, ifodalar, asosan, maqol janrini tashkil qiladi [2,91].

Demak, xalq maqollari ommaning muayyan voqea, hodisalar haqidagi xulosalarini, hukm va tavsiyalarini o‘zida mukammal tarzda mujassamlashtirgan o‘ziga xos badiiy shaklga ega bo‘lgan ifoda usulidir. O‘zbek xalq maqollari ko‘pincha *maqol, masal, matal, zarbulmasal, naql, hikmat, foyda, hikmatli so‘z, tanbeh, mashoyixlar so‘zi, donolar yoki donishmandlar so‘zi,*

oqinlar so‘zi va otalar so‘zi atamaları bilan el orasida mashhur bo‘lsa - da, aksariyat hollarda ilmiy taomilda *maqol* atamasi iste‘moldadir.

Maqollar o‘z tabiatiga ko‘ra xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda o‘z maqollariga ega bo‘lmagan xalqning o‘zi yo‘q. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida avloddan - avlodga yetkazishga harakat qiladi. Shuning uchun ham turli xalqlar og‘zaki ijodida mazmun va shakl jihatidan bir -biriga yaqin hamda hamohang maqollar ko‘p uchraydi. Chunki har bir xalq hayoti va tarixida juda ko‘p o‘xshashliklar, umumiyliklar mavjud.

Yapon tilida maqol atamasi asosan 「ことわざ」 (kotovaza) so‘zi orqali ifodalanishi odatiy holat bo‘lib, ayrim manbalarda 「表現」 (hyougen), 「慣用句」 (kanyoku) so‘zlari orqali ham maqol tushunchasiga ishora qilinganini ko‘rish mumkin. O‘zbek xalq maqollari singari yapon xalq maqollari ham yapon folklorning eng keng tarqalgan janrlaridan biri bo‘lib, ular tuzilishi va folklorda o‘rganilishi kabi jihatlari bilan o‘zbek maqollariga yaqin holda umumiy jihatlarni ko‘rsatadi [10, 27].

Xalq maqollariga murojaat etganda, ulardagi tarixiylikni hisobga olish lozim. Chunki bugungi kunda nutqimizda ishlatilayotgan maqollarning ko‘pchiligi o‘tmishda yaratilganligi bilan xalq psixologiyasi, dunyoqarashidagi cheklanganliklar va ziddiyatlar aniq ifodasini topgan. Binobarin, xalq maqollarini to‘plash, ularning tabiatdagi turli davrlarga xos qatlamlarini izchil sinfiylik nazaridan o‘rganish lozim. Masalan, o‘zbek xalq maqollaridan biri “*Boy boyga boqar, suv soyga oqar*” maqolini jamiyatning qaysi davrida va qanday sinf vakillari tomonidan aytilganligini anglash bir qarashda qiyin. Agar maqol mehnatkash xalqning nutqida qo‘llanilgan bo‘lsa, shu sinf manfaatlariga xizmat qiladi yoki aksincha holatda kuzatilishi mumkin.

Shu o‘rinda, yapon xalq maqollaridan birini tahlilga tortishni joiz topdik:

犬も歩けば棒に当たる。(Inumo arukeba bōniataru).

It ham yurib, tayoqqa uriladi.

Ushbu maqolning o‘zbekcha muqobil variant sifatida “*yurgan sayoq, yeydi tayoq*” tarzida izohlash mumkin.

Demak, maqollardagi konkret sinfiy funksiya ularning nutqda qo‘llanish o‘rniga qarab belgilanadi. Ammo maqollar qaysi davrda yaratilishidan qat‘iy nazar, ular yana nutqqa qaytib faollashishi mumkin [4,78]. Biz bu holatda maqollarning kelib chiqishi yoki yaratilishi ma‘lum bir davrga, holatga bog‘liq bo‘lishini aytmoqchimiz xolos. Ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar bilan shartlangan holda maqollar mazmunida turli darajadagi o‘zgarishlar - torayish yoki kengayishlar yuz beradi. Mana shu faktning o‘ziyoq maqolning jamiyat hayoti, xalq turmushi bilan bevosita bog‘lanishda ekanligini ko‘rsatadi.

Aynan shu sabablar oqibatida xalq maqollari juda ham sekinlik bilan yaratilish va unutilish xususiyatiga ega. Bu xususiyatlar jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy strukturaning barqarorlik yoki beqarorlik darajasi bilan bog‘liq holda amalga oshadi. Maqollardagi pand - nasihat xarakteri ularni yanada jonli va kuchli ta’sirchanligini oshiradi. Masalan, yapon tilidagi *かわいい子には旅をさせよ* (kawaī ko ni wa tabi o sa seyo) degan maqol mavjud bo‘lib, o‘zbek tilida so‘zma - so‘z tarjima qilganimizda “*Shirin bolani sayohatga yuborgan ma’qul*” tarzida ifodalanadi. Ushbu maqoldan shuni anglash mumkinki, bola qanchalik yoqimli bo‘lsa, shunchalik qiyin tajriba qildirish va shu asosida bola o‘sib borishiga imkon berish maqsadga muvofiqdir. Ya’ni, bola qanchalik yoqimli bo‘lsa, tajriba shunchalik qiyin bo‘lishi kerak. Ushbu maqol qadimgi yapon xalq maollaridan biri bo‘lib, o‘tmishda sayru - sayohat qilish nihoyatda qiyinchiliklarga to‘la bo‘lgan. Biroq, ushbu maqolning o‘zbekcha lingvomadaniy jihatdan muqobil varianti sifatida “*Bola aziz - tarbiyasi undan aziz*” maqolini keltirishni joiz topdik

Ravshanki, bu turdagi ushbu maqollar pand - nasihat mazmunidagi maqollar sirasiga kiradi. Ya’ni, jamiyatda kishilarni har doim shirin suhan va nafis kalomli bo‘lishga undaydi. Yuqorida tahlilga tortilgan maqoldan ko‘zlangan maqsad ham har ikki tilda uyg‘unlikka egadir.

Maqollarni o‘rganish jarayonida uning tuzulishi, qanday ko‘rinishdagi sintaktik butunliklar orqali tashkil topganiga ahamiyat berish muhim omildir. Chunki maqollar tuzilishiga ko‘ra, bir va bir necha sintaktik butunliklar asosida tashkil topgan bo‘lishi va bir sintaktik butunlikdan, odatda, bir qisimli maqollar sanalib, ko‘pincha darak gap kovrinishida ifodalanadi. Aynan shu xususiyatlari bilan o‘zbek va yapon xalq maqollari o‘xshashliklarga egadir. Quyidagi maqollar orqali fikrimizni isbotlashga harakat qilamiz:

1. 三人寄れば文殊の知恵。(Sannin yoreba monjuno chie).

a) *Bir bosh yaxshi - ikki bosh undan ham yaxshi.*

b) *Bir bosh yaxshi - ikkisi a’lo.*

2. 笑う門には福来る。(Warau kadoni wa fuku kitaru).

Tabassum - baxt kaliti.

3. 論より証拠。(Ron yori shōko).

Ming bor eshitgandan, bir ko‘rgan afzal.

4. 花より団子。(Hana yori dango).

Ish bohona diydor g‘animat [9, 62].

Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan bo‘lib, bir qismi tasviriy mohiyatga ega bo‘lsa, ikkinchi qismi xulosadan tashkil topadi. Masalan:

喉元過ぎれば熱さを忘れる。(Nodomoto sugireba atsusa wo wasureru).

Ishi bitdi - eshagi suvdan o'tdi.

Biroq so'zma - so'z tarjima qilinganda "Tomoqdan o'tgandan keyin (suvning) qaynog'i unutiladi" tarzida ifodalanadi.

Shu o'rinda, o'zbek maqollariga murojaat qiladigan bo'lsak, ba'zan muloqot matnimizda to'rt komponentli maqollar ham uchrab turadi. Biroq yapon maqollari orasida bu holat kam uchraydi:

Zamon seni o'qitar,

Tayoq bilan so'kitar.

Sabog'ingni bilmasang,

Do'konda bo'z to'qitar [6,105].

Bir qismli maqollarga nisbatan ko'p qismli maqollar tez o'zgarishga moyilroqdir. Sababi ba'zi holatlarda maqol aytuvchining unda ifodalanayotgan ma'noni to'laligicha tushunib yetmasligi yoki eshitganini eslay olmasligi natijasida o'zicha qo'shimcha so'zlar yoki izohlar qo'shishi tufayli maqolning mazmuniga yoki tuzilishiga jiddiy putir yetkazilishi mumkin bo'lgan holatlar ham kuzatiladi. Bunday vaziyatda maqolda asosiy fikrni tashuvchi so'zlardan birining tushirib qoldirilishi sabab bo'lishi mumkin. Binobarin, maqollarni aytish va tinglash ham alohida e'tibor va ma'suliyatni taqozo etadi. Aks holda, beparvolik tufayli maqolning asl ma'nosiga putur yetkazilib, kelajak avlodga noto'g'ri talqinda o'tib qolishi va asl ma'nosiga nisbatan zid ma'noda qo'llanilishi ham mumkin.

Maqollar shakliga ko'ra, nasriy hamda she'riy tuzulishga ega bo'ladi. She'riy shakldagi maqollar o'ziga xos vazn, qofiya va ohangdorlik mavjudligi bilan xususiyatlanadi:

Oltovlon ola bo'lsa,

Og'zidagin oldirar.

To'rtovlon tugal bo'lsa,

Tepadagin endirar [6,97].

She'riy tuzulishdagi maqollarda ritmik - sintaktik parallelizmlar, alliteratsiya, qofiya va boshqa ko'pgina poetik vositalar ifodalanadigan ibratli fikrni jarangdor, ohangdor, libos bilan bezantirsa, ayrim hollarda oddiy so'zlarning takrorlari yoki radiflar ham qofiya vazifasini o'taydi:

Yomonga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'lmadi qo'ldosh.

Yaxshiga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'ldi qo'ldosh [7,109].

Bu hodisa ko‘proq o‘zbek maqollari uchun xosdir. Asosan, aksariyat o‘zbek maqollarida alliteratsiya, qofiya kabi poetik vositalarning ishtiroki ko‘p kuzatiladi.

Maqollarning xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlariga nisbatan o‘xshash va farqli jihatlari maqollar insoniyatning turmush tajribalari zaminida tug‘ilgan va xalq donoligini ifodalaydigan qisqa, ko‘pincha she‘riy formadagi hikmatli so‘zlar, chuqur ma‘noli xalq maqolilar bo‘lib, o‘ta ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq og‘zaki ijodidagi boshqa janrlardan farq qiladi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan ikki xususiyatdan shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, hajman ixcham bo‘lgan maqollar olam - olam kechinma bayoni va ulkan dostonlarga jo bo‘luvchi voqealarni o‘z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, har bir maqolning mazmunidagi real voqelikdagi faktlar orqali ulkan hajmdagi asarlar yaratilishi mumkin.

Xalq og‘zaki ijodi janrlari sirasida hajmi, tashqi shakliy xossalari hamda voqelikni aks ettirish xususiyatlari jihatidan maqollarga yaqin turuvchi matal va topishmoq kabi janrlar ham mavjud bo‘lib, ushbu janrlar orasidagi o‘xshash jihatlarning ko‘pligi tufayli ular orasidagi farqlarni anglash biroz muammo tug‘dirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, xalq maqollarini tadqiq qilishda ularning shakli va mazmuni muhim farqlovchi omil bo‘lib xizmat qilishi ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezident Sh. Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son farmoni, hujjatlar to‘plami, 2017-y., 6-son
2. Аникин В. П. Мудрость народов // Пословицы и поговорки народов востока. – М.: Наука, 1961. – 76 с.
3. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. -T.: O‘qituvchi, 1990. – 303 b.
4. Madayev O., Sobitova T. Xalq og‘zaki poetik ijodi. – T.: Sharq, 2010. –207 b.
5. Salomov G‘. Maqolalar va idiomalar tarjimasi. - T.: Fan, 1961. - 162 b.
6. Samadov Q. Maqollarimiz mohiyatiga doir.T.: O‘zbekiston Madaniyati. –1965. -213 b.
7. O‘zbek xalq maqollari 2-tom T.: Fan. 1987. – 365 b.
8. O‘zbek xalq maqollari 2-tom T.: Fan. 1987. – 365 b.
9. みんなの日本語II. Tarjima va gramatik tahlil Toshkent: 2007. 176 b.
10. ことわざ辞典 小柳 昇 (Oyanagi Noboru). ニューアプローチII (New approach II). – Tokio:こぶも研究者 (kobu mokenkyuusha), 2002. - 268 b.

11. ミニことわざ辞典— 研究者 (kobu mokenkyuusha). 1993.-152 b.
12. Soleyeva, M. (2022). Aqliy hujum, vena diagramma metodlari va kompyuter texnologiyalarini qo'llash orqali talabalarga yapon tilidagi maqollarni o'rgatish. *Science and innovation, 1(B7)*, 1247-1253.
13. Soleyeva, M. R., & Jo'Ramurodov, D. G. A. (2022). Yaxshilik va yomonlik mavzusiga doir bo'lgan o'zbek maqollarning yapon tilida tarjimasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 24)*, 389-398.
14. Mubina, S., & Shavkatovna, J. L. (2022). Yapon tili frazeologik iboralarning o'zbek tiliga tarjima qilish usullari va ularning xususiyatlari. *Science and innovation, 1(JSSR)*, 190-194.
15. Mubina, S. (2022). Ta'lim tarbiyani o'rgatishda xalq maqollarining o'rni va ahamiyati. *Innovation in the modern education system, 3(25)*, 62-64.
16. Soleyeva, M. (2022). Teaching japanese proverbs to students using brainstorming, viennese diagram techniques and computer technology. *Science and Innovation, 1(7)*, 1247-1253.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA IJODIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISH

Dilnoza Shakirjonovna Djurayeva

Termiz davlat universiteti Algebra va geometriya kafedrası dotsenti

ANNOTATSIYA

Bugungi maqolamizda bo'lajak o'qituvchilarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, Kichik maktab yoshi - bu bolaning psixologik rivojlanishining barcha hal qiluvchi davri, barcha aqliy funktsiyalarning jadal rivojlanishi, faoliyatning murakkab turlarini shakllantirish, ijodiy qobiliyatlarning poydevorini yaratish, motivlar va ehtiyojlar tuzilishini shakllantirish, axloqiy me'yorlar, o'zini o'zi qadrlash, xulq-atvorni ixtiyoriy tartibga solish elementlari yoritib berilgan.

Kalit so'zi : bo'lajak o'qituvchilarda, ijodiy qobiliyatlarni, psixologik rivojlanishi, barcha hal qiluvchi davri, barcha aqliy funktsiyalarning jadal rivojlanishi, faoliyatning murakkab turlarini shakllantirish, ijodiy qobiliyatlarning poydevorini yaratish, motivlar va ehtiyojlar tuzilishini shakllantirish, axloqiy me'yorlar, o'zini o'zi qadrlash, xulq-atvorni ixtiyoriy tartibga solish elementlari.

ABSTRACT

In today's article, we will discuss the development of creative abilities in future teachers, the elementary school age is a crucial period of the child's psychological development, the rapid development of all mental functions, the formation of complex types of activity, the creation of the foundation of creative abilities, the formation of the structure of motives and needs, moral norms, self-esteem, elements of voluntary regulation of behavior are highlighted.

Keywords: in future teachers, creative abilities, psychological development, all decisive periods, rapid development of all mental functions, formation of complex types of activity, creation of the foundation of creative abilities, formation of the structure of motives and needs, moral norms, elements of self-esteem, voluntary regulation of behavior.

АННОТАЦИЯ

В сегодняшней статье речь пойдет о развитии творческих способностей у будущих учителей, младший школьный возраст – ответственный период психологического развития ребенка, бурного развития всех психических функций, формирования сложных видов деятельности, создания основы творческих способностей, формирования структуры мотивов и потребностей, моральных норм, самооценки, элементов произвольной регуляции поведения.

Ключевые слова: у будущих учителей творческие способности, психологическое развитие, все решающие периоды, бурное развитие всех психических функций, формирование сложных видов деятельности, создание фундамента творческих способностей, формирование структуры мотивов и потребностей, моральных норм. , элементы самооценки, произвольная регуляция поведения.

Kichik maktab yoshi - bu bolaning psixologik rivojlanishining barcha hal qiluvchi davri, barcha aqliy funktsiyalarning jadal rivojlanishi, faoliyatning murakkab turlarini shakllantirish, ijodiy qobiliyatlarning poydevorini yaratish, motivlar va ehtiyojlar tuzilishini shakllantirish, axloqiy me'yorlar, o'zini o'zi qadrlash, xulq-atvorni ixtiyoriy tartibga solish elementlari. Ijod - bu shaxsning fe'l-atvori, qiziqishlari, qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lgan murakkab aqliy jarayon. Xayol uning diqqat markazida. Ijodda shaxs tomonidan qabul qilingan yangi mahsulot ob'ektiv ravishda yangi (ijtimoiy ahamiyatga ega kashfiyot) va sub'ektiv ravishda yangi (o'zi uchun kashfiyot) bo'lishi mumkin. Ijodiy jarayonning rivojlanishi, o'z navbatida, tasavvurni boyitadi, bolaning bilimlari, tajribasi va qiziqishlarini kengaytiradi. Ijodiy faoliyat bolalarning hissiyotlarini rivojlantiradi, xotira, fikrlash kabi yuqori aqliy funktsiyalarni yanada maqbul va intensiv rivojlanishiga yordam beradi. idrok, e'tibor. Ikkinchisi, o'z navbatida, bolaning o'qish muvaffaqiyatini belgilaydi. Ijodiy faoliyat bolaning shaxsini rivojlantiradi, axloqiy va axloqiy me'yorlarni o'zlashtirishga yordam beradi. Ijodkorlik asarini yaratishda bola ularda hayotiy qadriyatlarni, uning shaxsiy xususiyatlarini tushunishini aks ettiradi. Boshlang'ich maktab o'quvchilari san'at qilishni yaxshi ko'radilar. Ular jo'shqinlik bilan qo'shiq kuylashadi va raqsga tushishadi, haykaltaroshlik va rasm chizishadi, ertaklar yozadilar va xalq hunarmandchiligi bilan shug'ullanadilar. Ijodkorlik bolaning hayotini yanada boy, to'laroq, quvnoq qiladi. Bolalar shaxsiy komplekslaridan qat'i nazar, ijodkorlik bilan shug'ullanishlari mumkin. Voyaga etgan kishi, ko'pincha o'zining ijodiy qobiliyatlarini tanqidiy baholaydi, ularni namoyish etishdan tortinadi. Har bir bolaning o'ziga xos xususiyati bor, uni etarlicha erta tanib olish mumkin. Maktabda har bir predmet o'qituvchisi dars jarayonida o'quvchining o'zlashtirish qobiliyatini e'tiborga olishi lozim. Bu esa o'quvchining psixologik xususiyatlarini yaxshi bilishni talab etadi. Bu kurs ishi mavzu doirasida o'qituvchi ish faoliyatida o'quvchilarning qanday psixologik xususiyatlariga etibor berishi zarurligi unlarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish va o'stirish ahamiyati haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. ^[1] O'quvchilarni o'quv mashg'ulotlariga munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual ruhiy xususiyatlari — diqqati, yaxshi yoki noxush kayfiyatlari, irodaviy faolligi, hamda qiziqishi va havaslari fizikani o'rganish jarayonida amal qiladigan muhim omillardandir. Ma'lumki, diqqat — aqliy faoliyatda g'oyat muhim rol

o'ynaydi. Diqqatning ahamiyatini ta'kidlab, K.D. Ushinskiy «Diqqat — ruhimizga o'tib turadigan hamma narsaning eshigidir», — deb ta'lim beradi. Demak, bilimlarni puxta egallash jumladan fizikani o'zlashtirishning zarur shartlaridan biri o'quvchilar diqqatining fizik jarayonlarni puxta bilib, o'zlashtirib olishga yo'naltirilishi, unda kuchli va barqaror to'planishidir. Diqqatning o'rganilayotgan materialdan chalg'ib ketishi, parishonlik, zarur obyektga to'planmasligi yoki to'planishining qiyinligi ta'limning sifatiga, jumladan o'zlashtirish tezligiga ham salbiy ta'sir qilishi mumkin. Ta'lim jarayonida o'quvchilar kechiradigan xilma-xil ta'sirchanlik holatlar, yaxshi yoki noxush kayfiyatlar, his va tuyg'ular katta rol o'ynaydi. Bu hissiyotlar diqqatning kuchli va barqarorligiga ham ta'sir qiladi. Ma'lumki, biron maqsadga erishmoq uchun, ruhiy zo'r berish, irodaviy faollik ko'rsatish, kuch sarflash lozim bo'ladi. Ta'lim jarayonida aqliy faoliyatning faolligi, asosan iroda kuchi yordami bilan ta'min etiladi. Ta'lim jarayonida sarflanadigan kuch va harakatdan kuzatilgan maqsadning aniqligi, unga erishish vositalarining ravshanligi, o'quvchilarda faollik tug'diradi, o'quv materialini to'la va chuqur idrok qilish ham anglab olishga intilishni kuchaytiradi. Bilim va malakalar hosil qilishda diqqat, hissiyot va irodaning ijobiy yo'li o'quvchilardagi qiziqishga ham bog'liqdir. Chunki, «qiziqish kishining o'z hayotida eng ahamiyatli eng qimmatbaho deb bilgan narsalarga yo'nalganligidir. Qiziqish kishining qiziqqan narsasiga doimiy intilishida, uni o'ziga yaqinlashtirishida, o'rganib olishga intilishida namoyon bo'ladi!». O'qituvchining pedagogik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan omillar haqida ham to'xtalib o'tmoq kerak. O'qituvchining fanni, uni o'qitish uslubini qanchalik egallaganligi, darsni tashkil qilish va o'tkazish mahorati, umuman o'qituvchining fan o'qituvchisiga xos individual sifatlari o'quvchilarda bilimlarning shakllanishida amal qiladigan omillar jumlasidandir. Bilim va malakalar hosil qilishda, jumladan fizikani o'zlashtirishda ham, o'qituvchining bilimdonligi, o'qitish uslublari bilan qurollanganligi, pedagogik mahorat juda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, ta'limning har qanday sharoitida, har vaqt ham amal qilaveradigan universal uslublar yo'q va bunday uslubning bo'lishi ham mumkin emas. O'qitish uslubi avvalo hosil qilinadigan bilim, jumladan o'rganiladigan materialning mazmuni va harakteriga mos kelishi kerak. Sezgi, idrok bilishning birinchi bosqichi bo'lib, aqliy faoliyatning yuksak shakli — abstrakt tafakkur sezgi, idrok obrazlariga asoslanadi. Demak, ta'limning samaradorligini oshirish uchun bolalarning sezgi-idrokdan hosil bo'lgan tajribalaridan, tasavvurlaridan foydalanish, fan asoslarini egallashda, jumladan fizik bilimlarni egallashda ham, unga tayanish zarurdir. Chunki, inson sezgi idrokining asosiy mohiyati ongning tashqi borliq bilan bevosita bog'lanishini ta'min etishdir, insonning yuksak ehtiyojlarini, jumladan dunyoni bilish ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilishdir. Demak, har qanday bilish jarayoni va hodisalarning mohiyatini anglab olish faqat sezgi orqali, idrok va tasavvurlar orqali sodir

bo'ladi. Sezgi va idrok tasvvur obrazlarining shakllanishiga olib keladi, tasavvurlar esa, o'z navbatida inson aqliy faoliyatining yuksak bosqichi abstrakt tafakkurning hissiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Biroq, sezgi idrok va tasavvurlar har qanday bilishning negizi, bilishga asos bo'lgan manba bo'lsa ham, u murakkab bilish jarayonining faqat birinchi bosqichi bo'lib qoladi. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida avval hissiy bazani yaratish ta'limning tobora murakkablashib, chuqur- lashib boruvchi bosqichlarida unga tayanib ish ko'rish, hissiy bilish bilan to'g'ri (ratsional) bilish faoliyatlarining to'g'ri nisbatda bo'lishiga rioya qilish zarur bo'ladi. Bu o'quvchilarda bilimlarning shakllanishi uchun ham zaruriy shartdir. Har bir o'qtuvchi o'quvchilar bilan ishlash jarayonida ularni ijodiy qobiliyatini to'g'ri baholay borishi kerak. O'quvchilar bilan ishlash jarayonida ularni qiziqishini birinchi o'rinda kuzatib shu bio'yicha muhim yo'nalish bera olishi zarur. Dars jarayonida har xil metodlar bilan bunday samarani yanada oshira olishimiz mumkin. O'quvchilarni o'zlashtirishi o'qtuvchining ularni qiziqitira olishidadir va bunday holatlarda o'qtuvchidan yuqori darajada intiluvchanlik va talabchanlik zaruriy holat hisoblanadi. Fizika o'qitish jarayonining ikkinchi o'ziga xos ruhiy xususiyati quyidagilardan iborat: fizika o'qitishda ko'proq mo- dellardan va turli ko'rinisdagi belgilardan (formula, elektr zanjiri elementlarining belgilari, ...) foydalaniladi va o'quvchilardan belgili tasvirlardan real obyektlarga va aksin- cha, teskari-real obyektlarni idrok qilishdan ideal tuzishga va ularning belgili tasvirlariga o'tishni amalga oshirish talab etiladi.

Fizika o'qitish jarayonining o'ziga xos uchinchi xususiyati tajribalar ko'rsatishdan foydalanish, o'quvchilarning ku- zatishlarini tashkil qilish, ularning amaliy ishlarni mustaqil bajarish bilan bog'liq yuqori hissiyotlilikidir. Yoshiga qarab ruhiy xususiyatlarga mos ravishda sinflar bo'yicha o'qitish quyidagicha ko'rib chiqiladi.

6-7-sinflarda bolalarning abstrakt fikrlash darajasi past ekanini e'tiborga olish lozim. Ularda ko'rsatma obrazli fikr- lash ustunlikka ega, shuning uchun fizik hodisalarni tajriba va ko'rgazmalar asosida o'qitish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga o'quvchilarni hodisalarning umumiy belgi- larini ajratib olish mahoratlarini shakllantirish bo'yicha ish olib borish kerak. Ularni asta-sekin 6-sinfdayoq deduksiya uslubi bilan xulosa chiqarishga o'rgatish lozim. Yuqori sinflarda, akademik litsey va kollejlarda yuqori darajada abstraktligi bilan ajralib turadigan «Moddiy nuq- ta», «tezlik», «kuch» singari kinematika, dinamika tushun chalarini o'quvchilarda shakllantirish jarayoni ancha oson bo'ladi. Nazariy fikrlashni rivojlashtirishga deduksiya uslubi bilan xulosa chiqarishga bo'lgan diqqat kuchaytiriladi.^[2] Bu yerda modda tuzilishining molekulyar-kinetik nazariyasi, elektron iiaziiri- ya elementlari o'rganiladi, ular asosida turli agregat holat- lardagi moddalarning fizik xossalari tushuntiriladi va turli muhitlarda sodir bo'ladigan elektron hodisalar o'rganiladi. Yaxshi nazariya faqat hodisalarni tushunish vositasi

bo‘lib qolmasdan, shu bilan birga ularni keyinchalik xotirada qayta tiklash vositasi hamdir. Hosil bo‘lgan ko‘nikmalar yetarlicha yuqori bosqichgacha rivojlantiriladi, natijada o‘quvchilarning bilish qobiliyatlari o‘sadi. Shu tufayli borgan sari hajmi ortib borayotgan ilmiy axborotni o‘zlashtirishga va qayta tiklashga o‘quvchilar tayyorlangan bo‘ladi. Ular fizikada olgan bilimlarini boshqa predmetga ko‘chirib oladigan bo‘ladilar.

IJODIY QOBILIYATLARNI O‘STIRISH

O‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishning tarkibiy qismidir. Fizika o‘quv predmeti sifatida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda keng imkoniyatlarga egadir. V.G. Razumovskiy fizikada ilmiy ijodning fizik elementlarini sikl ko‘rinishida tasavvur qilish mumkinligini ko‘rsatadi. Sikl asosan quyidagichadir: faktlarni umumlashtirish — abstrakt model qurish (gipotezani ta‘riflash)— nazariy xulosalar chiqarish — xulosalarni tajribada sinab ko‘rish. Yangi materialni o‘rganishda siklning turli bo‘g‘inlaridan foydalanishda turlicha uslublar qo‘llanilishi mumkin. Sikl prinsipi qo‘llanilishini gazlarning xossalari o‘rganish misolida ko‘rib chiqaylik. Boshlang‘ich tushunchalar: gaz o‘zi turgan idishni to‘la egallaydi, u siqiladi, kengayadi va diffuziyalanadi (diffuziya — yani tajribada ko‘rsatamiz). Model gipoteza: eksperimental faktlarga asosan gaz doim tartibsiz harakatda bo‘lgan mayda elastiksharchalardan, molekulalardan tashkil topgan, deb tasavvur qilishimiz mumkin. Gazning bu modeli gaz bosimining mavjudligini tushuntirish va uni gaz parametrlari orqali hisoblashga imkon beradi.^[3] Agar gaz V hajmli idishda bo‘lsa, undagi molekulalar soni — N , bitta molekulaning massasi m ni va uning o‘rtacha tezligi v ni bilgan holda gazning idish devorlariga beradigan bosimini hisoblash mumkin: Masalan, o‘quvchilarni quyidagicha masalalar qiziqtiradi: Faqat suvli menzurka yordamida yog‘och sharchaning massasini qanday aniqlash mumkin? Faqat toshlari bilan tarozi va suvli idish bilan jism hajmini qanday aniqlash mumkin? O‘quvchilarga quyidagicha loyihalash elementlari bo‘lgan masalalarni taklif etish mumkin. 1-rasmda idishdagi suv sathi ruxsat etilgan maksimal balandlikka erishganda elektr dvigatelni avtomatik uzadigan suv nasosli qurilmaning suzuvchi rele sxemasi ko‘rsatilgan. Idishdagi suvning sathi minimal pastga tushganda rele dvigatelni avtomatik ulashi uchun, uning sxemasiga qanday o‘zgarishlar kiritish kerak bo‘ladi? O‘quvchilarning ilmiy bilimlarni bilishga qiziqishlarini va tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishning asosiy omillari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin. o‘quv materialini ilmiy va qat‘iy sistemada bayon qilish; darsda muammoli vaziyat hosil qilish va qo‘yilgan muammoni hal etishga o‘quvchilarni jalb qilish; darsda o‘quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil qilib borish; o‘quvchilar tomonidan ijodiy harakterdagi topshiriqlarning bajarib borilishi; o‘quvchilar o‘zlari qiziqqan masalalarni ilmiy omimabop adabiyotlardan

o'rganganlarini sinfdoshlariga aytib berishlari uchun sharoit yaratish; o'quvchilar o'zlarini qiziqtirgan savollarga adabiyot- larni o'qish, kino va telefilmlarni ko'rish va mustaqil ravish- da tabiat va texnika hodisalarini kuzatish orqali javob topish- lari. Fanga chuqur va mustahkam qiziqish uyg'otish uchun o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini va diqqatni faollash- tiruvchi, ilmiy-texnika revolyutsiyasi sharoitida bilimning ahamiyatini tushunishga yordam beruvchi usullarni qo'llaydi. O'quvchilarning fanga qiziqishlarini tarbiyalash ko'pgina texnik masalalarni hal qilishlariga yordam beradi, faoliyati, uning shaxsiy sifati va o'quvchilarning bilish faoliyatlarini tashkil qila oli- shidir. O'quvchilarni darsga qiziqtirish darslarni naqadar qiziqarli, mazmunli, tushinarli va qolaversa, materiallarning rang – barang bo'lishlariga bog'liqdir. Musiqa asarlar, turfa tusdagi ko'rgazmali qurollar, musiqa haqidagi qiziqarli fakt va ma'lumotlarga boy bo'lgan, boshidan oxirigacha sust bo'lmagan sur'atda tashkil qilinadigan darslar o'quvchilarda katta taassurot qoldiradi. Hozirgi davr dunyodagi g'oyaviy qarama – qarshiliklar murakkab tus olgan, mafkura koligonlari yadro poligonlaridan ham kuchliroq bo'lib borayotgan davrdir. Shuning uchun ham yosh avlodni milliy ong va milliy mafkura ruhida tarbiyalash ishiga barcha vositalar ishga solinmoqda. Bu borada musiqa san'ati xususan qo'shiqchilik ikki buyuk san'at – she'riyat va musiqani o'zida mujassamlashtirgani holda katta tarbiya quroliga aylanadi. Turli metodik manbaalarda musiqiy bilim oluvchi o'quvchilarning ijodiy fikrlashga va ijodkorlikka o'rgatish borasida garchi yo'l – yo'lakay bo'lsa – da turli qarashlar mavjud. Masalan, ba'zi bir mutaxassislarining fikricha, ijodkorlikni shakllantirish uchun bolalarning bilimni anglab o'tish imkoniyatlarini rejalashtirib turli ilmiy axborotlardan to'g'ri xulosa chiqarib olishga o'rgatish jarayoni muhim hisoblanadi.^[4] Ushbu nazariy qarashning ahamiyatlitomoni shundaki, undan barcha turdagi musiqiy mashg'ulotlarda foydalanish mumkin. Musiqa ijodkorligi faoliyati bolalarda musiqiy tafakkur, izlanish va ijodkorlik malakasini o'stira borish uchun katta ahamiyatga egadir. Musiqa darslarida o'quvchilarni izlanishning eng qulay usullaridan biri musiqa mashg'ulotlarida ijro va qiyoslash metodidan foydalanish bo'lib, u quyidagicha amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://reu.uz/wp-content/uploads/2021/06/ijun-2021-g.-enikeeva-ag.pdf> А.Г. Еникеева . Инновационные подходы в образовании в Узбекистане. Ташкентский филиал РЭУ им. Г.В. Плеханов
2. Карабаева Г.Ш. Формирование стратегии трансформации образования в эпоху цифровизации // «Основные проблемы обеспечения качественного образования и пути их решения» материалы Международной научно-практической конференции, посвященной

достижению целей устойчивого развития Республики Узбекистан (Ташкент, 25 октября 2022 г. , стр. 34-38)

3. <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-molodezhi-v-uzbekistane-kak-nauchno-upravlyaemyy-protsess>

4 . Халимбетов Ю.М., Ибрагимова Э.Ф. Формирование молодежи в Узбекистане как научно управляемый процесс // Наука и образование сегодня. 2020. № 2 (49) С.57-59.

EFTALIYLAR VA TURK XOQONLIGI DAVRIDA AFRIG‘IYLARNING SIYOSIY MAQOMI MASALASIDA YONDASHUVLAR

Mardonbek Rajapov Qosimboy o‘g‘li

O‘zR FA Tarix institute tayanch doktranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazmni IV-X asrlarda boshqargan Afrig‘iylar sulolasining Eftaliylar va Turk xoqonligi davrida siyosiy maqomi masalasida mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning yondashuvlari va qarashlari chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: afrig‘iylar, xunlar, eftaliylar, turk xoqonligi, Kerdar, Chag‘on.

АННОТАЦИЯ

В данной статье глубоко анализируются подходы и взгляды местных и зарубежных исследователей по вопросу политического статуса династии Афригидов, правившей Хорезм в IV-X веках, в период правления Эфталитов и Тюркских каганатов.

Ключевые слова: афригиды, хунны, эфталиты, Тюркский каганат, Кердар, Чаган.

ABSTRACT

In this article, the approaches and views of local and foreign researchers on the issue of the political status of the Afrigid dynasty that ruled Khorezm in the 4th-10th centuries during the Ephthalites and the Turkish khanate are deeply analyzed. in English

Keywords: Afrighids, Huns, Hephthalites, Turkic Khanates, Kerdar, Chagan.

Xorazmning III asr oxiridan VI asrning oxirigacha bo‘lgan davri tarixiy voqealar tafsiloti jihatidan juda murakkab hisoblanaib, ko‘rsatilgan davrda Kushon imperiyasining tanazzuli va qulashi, Markaziy Osiyoda Eftaliylar va Turk xoqonligi hukmronligining o‘rnatilishi bilan ajralib turadi.

Milliy va xorijiy tarixshunoslikda masalaning ayrim jihatlarini tadqiq etilgan bo‘lib, ko‘p hollarda mazkur muammoning ba‘zi jihatlarini tadqiqotchilarning sub’yektiv xulosalariga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. So‘nggi yillarda yaratilgan aksariyat adabiyotlarda esa tadqiq etilayotgan masalaga doir ma’lumotlarning tadqiqotlardan tadqiqotlarga ko‘chishi davom etmoqda. Biroq, tadqiqotlar orasida Afrig‘iylarning Eftaliylar, Turk xoqonligi davrida siyosiy maqomi borasida

yangi qarashlar bilan boyitilgan asarlar ham uchraydi. Jumladan, A.Otaxo‘jaye, A.Qurbanov va G‘.Boboyorov R.Ne‘matov ishlarida muammoga yangicha yondashuvlarni ko‘rish mumkin.

Hozirgi kungacha Xorazmni boshqargan Afrig‘iylar sulolasining Eftaliylar davlati tarkibiga kirganligi bo‘yicha tadqiqotchilarning ilmiy dalillar asosida yakuniy xulosalari mavjud emas. Bunga sabab sifatida Eftaliylarning kelib chiqishi borasida yakdil fikrning yo‘qligini misol kelirish mumkin. Tadqiqotchilarning ayrimlari ularni Markaziy Osiyoning janubiy hududularidan kelib chiqqan degan fikrni ilgari surgan bo‘lsa, ayrim tadqiqochilar Eftaliylarning vatani Xorazm ekanligini ta’kidlashadi[5].

S.P.Tolstov Xorazm Eftaliylarga rasmiy suratda qaram bo‘lganligini, bunday xulosaga kelishida arab manbalarida tilga olingan Eftaliylar tomonidan Xorazm vohasining shimoliy-sharqiy qismida tashkil etilgan Kerdar davlatining mavjudligini arxeologik tadqiqotlar natijasida o‘z isbotini topganligi bilan izohlaydi[15]. Shuningdek, Tolstov Baraktom yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalariga tayanib xioniy-eftalit guruhi qabilalarining yodgorligidan ekanligi, mazkur yodgorlik Afrig‘iy qal‘alarining prototipi bo‘lib, Xorazm an‘analari asosida qurilmagan degan xulosa kelgan[15, 219-220 B]. E.E.Nerazik bu xususida S.P.Tolstovning fikrlarini qo‘llab-quvvatlab, Xorazmda Afrig‘iy madaniyati ko‘plab mahalliy elementlarni yo‘qligini, ularning madaniyati Orol dengizning shimoli-sharqiy qismida joylashgan ko‘chmanchi dunyoga ko‘proq aloqador ekanligini ta’kidlaydi[11]. E.E.Nerazik xioniy, eftalitlar va turklarning Xorazmga ta’siri nafaqat shaharsozlik madaniyatida, balki sopol buyumlar ishlab chiqarish va tanga zarblarida ham mavjudligini qayd etadi.[11] Tangashunoslardan B.I.Vaynberg arab manbalarida tilga olingan Chag‘on va numizmatik materiallarda o‘z aksini topgan Askajavarni bir xil shaxs hisoblab, Chag‘onning asli kelib chiqishi Chag‘oniyondan bo‘lgani, Chag‘oniyonni Eftaliylar davlati sifatida qayd etadi[10]. Muallif Chag‘on qachon va qanday qilib Xorazm taxtiga kelib qolganligi masalasida yetarli dalillar yo‘qligini ta’kidlagan. V.N.Plipko Xorazm hududidan Chag‘onga tegishli tangalar topilmaganini, Chag‘on arablar yordimida taxtga ko‘tarilib, qisqa muddat hukmronlik qilganini ta’kidlagan bo‘lsa[9], E.V.Rtveladze numizmatik materiallar va tarixiy-topografik ma’lumotlarni tahlil qilib Chag‘an va Chag‘aniyon o‘rtasida hech qanday aloqa yo‘qligini, Askajavar va Chag‘onning turli shaxslar ekanligini ta’kidlagan[14].K.Shoniyozov izlanishlarida vizntiyalik tarixichi P.Kesserskiy ma’lumotiga tayanib, eftaliylarni xunn qabilalariga mansubligini, xunnlarni esa qadimiy turkiy xalq ekanligini ta’kidlagan[16]. Tadqiqotchi R.Ne‘matov ishlarida A.Gudkova fikriga tayanib Chag‘on ismi turk-mo‘g‘ul dunyosida keng tarqalganini, bu esa Afrig‘iylar qandaydir bir darajada Eftaliylar bilan siyosiy va etnik aloqalarga ega bo‘lgan deb fikr bildirgan[13]. A.Qurbanov esa P.Lerx, N.Veselovskiy va S.P.Tolstovlarning tadqiqotlariga

tayanib eftaliylarning kelib chiqishini yuechjilarga bog'laydi va ularning o'zagi Xorazmda ekanligini ko'rsatadi[1]. Biroq, A.Sagdullayev fikricha, Eftaliylarning etnik kelib chiqishi masalalari ancha murakkab hisoblanib, arab manbalari va tangashunoslik ma'lumotlarida eftaliylar podsholari faqat turklarga xos bo'lgan unvonlar bilan tilga olinishi va bu holatlar ayrim tadqiqotchilarning eftaliylarni turkiy xalqlar deb hisoblashiga sabab bo'lishini ta'kidlagan bo'lsa[5], A.Otaxo'jayev fikricha, xinoiy, kidariy va eftaliylarning kelib chiqishi bir tamoqdan ekanligi, shu boisdan ular o'rtasida mintaqadagi hokimiyat almashinuvi to'qnashuvlarsiz ro'y berganini ta'kidlagan.[4]

Yuqoridagi ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, Eftaliylar davrida Afrig'iyarning ichki va tashqi siyosati o'zlariga bog'liq bo'lib, Eftaliylarning ta'siri faqat ijtimoiy va madaniy aloqalarda o'z aksini topgan. Bu davrdagi Afrig'iyarning davlat boshqaruvi siyosati to'g'risida yozma va numizmatik manbalarda ma'lumot yo'qligiga qaramay, o'sha davrdagi siyosiy vaziyatlarni inobatga olgan holda Afrig'iyar sulolasi Xorazmda Eftaliylar hokimiyatini tan olib, ichki va tashqi siyosatda mustaqil siyosat yuritgani, Afrig'iyar faqat soliq to'lash bilan kifoyalangan degan fikrga kelish mumkin.

G'arbiy Turk xoqonligiga tobe hisoblangan Afrig'iyarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotida doir maxsus tadqiqotlar amalga oshirilmagan. Mazkur masala ayrim tadqiqotchilar tomonidan Markaziy Osiyoning ilk o'rta asrlar tarixini yozish jarayonida qisqacha to'xatlib o'tilgan bo'lib, umumiy tarix matnida faqat ma'lumot shaklida qisqacha to'xtalib o'tilgan. R.Ne'matov xoqonlikning harbiy yurishlari haqida to'xatlib, xoqonlikning 100 mingdan ortiq qo'shini kam sonli Afrig'iyar qo'shini yengish qiyin emasligini ta'kidlagan[13]. G'.Boboyorov xoqonlik va voha hukmdorlarining o'z vassaliga aylantirish jarayoni, tobelik darajasi birorta manbada maxsus to'xatlib o'tilmagani, shu sababli xoqonlik va tobe hukmdorlar masalasiing mohiyatini to'laqonli ochib berish mushkul ekanligini ta'kidlagan[7,8]. J.K.Skaff tadqiqotida G'arbiy turk xoqonligi boshqaruvini bevosita va bilvosita guruhlarga ajratib, mahalliy hukmdorlarning o'zlariga tegishli hududlarda avvalgi mavqelarini saqlab qolishiga ruxsat berilishini boshqaruvning eng ma'qul usuli sifatida qaragan[2]. Tadqiqotchi G'.Boboyorov xoqonlik vassalarini "kuchli" va "zaif" guruhlarga ajratib, Afrig'iyarni "kuchli" vassalik guruhida ekanligini, Xorazm va Sug'd kabi sodiq hukmdorlar o'z boshqaruvlarini to xoqonlik inqirozigacha saqlab qolganligini alohida qayd etgan.[7] Shuni alohida qayd etish kerakki, mahalliy hukmdorlar, xususan Afrig'iyar aholidan belgilangan miqdorda yig'ilgan soliqlarni ma'lum bir vaqtlarda xoqonlikka yetkazib berishda ma'sul vositachi rolini o'ynagan bo'lishlari va o'z navbatida xoqonlik ham bundan manfaatdor ekanini ta'kidlash mumkin. G'.Boboyorov xitoy manbalariga tayanib mahalliy hukmdorlarga eltabar unvoni berilganligi, ularni nazorat

qilish va soliqlar yig'ilishini tekshirib turish uchun har biriga alohida tudunlar yuborilganligini, biroq, Xorazm Afrig'iylariga bunday unvon berilmagani, shuningdek ularni nazorat qilish uchun tudunlarni yuborish tizimi Xorazmga tadbiiq etilmagan degan fikrni ilgari surib, Xorazm boshqa mahalliy hududlarga nisbatan erkin ichki va tashqi siyosat olib borganligini izohlagan. Shuningdek, tadqiqotchi VI asr davomida xoqonlik voha hukmdorining ichki ishlariga aralashganligi yoki birorta mahalliy sulolani o'z boshqaruvidan mahrum qilganligi borasida ma'lumotlar yo'qligini, ularning siyosiy tobeligi asosan yilda bir marotaba belgilangan miqdorda xiroj yuborib turishi bilan belgilanishini keltirib o'tgan.

Arxeologik tadqiqotlar va boshqa manbalar, shuningdek, ko'rib o'tilgan adabiyotlarda keltirilgan xulosalarga tayanib aytish mumkinki, V-VI asrlarda Turon hududida hukmronlik o'rantgan Eftaliylar va Turk xoqonligi mahalliy xalq qarshiligiga uchramagan. Shuningdek, Afrig'iylar davrida tangalar doimiy suratda zarb etilishi Kushonlardan Turk xoqonligigacha bo'lgan vaqtlarda ham markaziy hokimiyatning mahalliy voha hukmdorlarni boshqarishida jidiy o'zgarishlar ro'y bermaganidan, ya'ni tobelik faqat ma'lum miqdorda soliq to'lash bilan cheklanligi bilan izohlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. A.Kurbanov. The Hephthalites: Archaeological and Historical analysis. PhD thesis.Berlin.2010.P.
2. J.K.Skaff. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries. The Turks. Ankara: Yeni Türkiye, 2002, pp.306-307.
3. R.Ne'matov,Q.Almanov.The role of historical sources in the study of the history of the Turkish empire. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 2(10).2022.pp.25-31,
4. A.Отахўжаев. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида Турк-Суғд муносабатлари.Тошкент. 2010. Б.150.
5. А.Сағдуллаев,Б.Аминов,Ў.Мавланов,Н.Норқулов.Ўзбекистон тарихи:Давлат ва Жамият тараққиёти. I қисм. “Академия”.Toshkent.2000 й. Б.60
6. Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида // О'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2000. – № 4. – Б. 71–79.
7. Бобоёров Ф. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. Тошкент.2018.
8. Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Хоразм // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Кўпмуаллифлик илмий монография. Масъул муҳаррир Д. Алимова. – Тошкент-Урганч, 2019. – Б. 55

9. В.Н.Плипка. Древнее городище Одей-тепе в Чарджоуском оазисе. Каракумские древности. VIII. 1979. С.53
10. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – М.: «Наука», 1977. 63, 93
11. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.) (Из истории жилища и семьи). Археолого-этнографические очерки // ТХАЭЭ. – Т. IX. – М.: «Наука», 1976. С. 204.
12. Ньёматов Р. «Илк ўрта асрлар Хоразм тарихшунослигининг бугунги ҳолати». История и культура центральной Азии, т. 1, вып. 1, февраль 2023 г., bb. 122-125.,
13. Ньёматов Р. Хоразм Африғийлар сулоласи – Турк хоқонлиги сиёсий алоқалари. Фундаментал тадқиқотлар журналі. №7/2023. 16
14. Ртвелдзе Э.В. Государство Вазамаридов (Афригидов) Хорезма// Хорезм в государственности Узбекистан. – Ташкент, 2013. С. 94.
15. Толстов.С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М. – Л.: АН СССР, 1948. С.217-220
16. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент. 2001. Б.66

CHOG‘ISHTIRMA TILSHUNOSLIKDA “BAYRAM” KONSEPTI O‘RGANILISHINING O‘ZIGA XOS MASALALARI

Odina Abduraximovna Baxramova

Farg‘ona davlat universiteti

Lingvistika: ingliz tili mutaxassisligi 1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada biz asosan turli tizimlarga mansub bo‘lgan o‘zbek va ingliz tilshunosligida “bayram” konseptining o‘rganilishi, ikki madaniyatdagi farq tillarda ham aks etganligi, konseptning kognitiv tilshunoslik sohasidagi ahamiyati haqida so‘z yuritdik va tahlil qildik.

Kalit so‘zlar: tushuncha, atama, etimologiya, izoh, bayram, sinonim, omonim.

ABSTRACT

In this article, we discussed and analyzed the study of the concept of “holiday” in Uzbek and English linguistics, which mainly belong to different systems, the difference between the two cultures is also reflected in the languages, and the importance of the concept in the field of cognitive linguistics.

Keywords: concept, term, etymology, explanation, celebration, synonym, homonym.

АННОТАЦИЯ

В данной статье мы обсудили и проанализировали изучение понятия «праздник» в узбекском и английском языкознании, которые в основном принадлежат к разным системам, различие между двумя культурами отражается и в языках, а также значение понятия в области когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: понятие, термин, этимология, объяснение, обозначение, синоним, омоним.

Kognitiv tilshunoslik sohasi bo‘yicha o‘rganilgan tadqiqot ishlarini tahlil qilar ekanmiz, kognitiv tilshunoslik yo‘nalishi psixik jarayonlarni va ularning insonlarning kundalik hayotida ifoda topishini o‘rganuvchi tilshunoslikning eng so‘nggi munozaralarga boy sohalaridan biri ekanligining guvohi bo‘ldik. Bu fan tilshunoslik sohasiga ko‘plab yangi atamalarni kirib kelishiga zamin yaratdi. Har bir insonning o‘ziga xos kommunikativ maqsadi va tilining

pragmatik xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular atrofidagi hamma narsani uning ongida sintez qilish jarayonidan kelib chiqadigan dunyo tasvirini aks ettiradi. Tadqiqot ishimizning ushbu fasli asosan kognitiv lingvistikaning tadqiqot jihatlaridan biri – kontseptsiyani tahlil qilishga bag‘ishlangan. Konsept tushunchasini yanada aniqroq o‘rganish uchun biz turli manbalardan tilshunoslikning ushbu sohasini aniqlashga yordam beruvchi qo‘shimcha ma’lumotlarni izlashimiz zarur.

Kognitiv tilshunoslik umumiy asosga ega bo‘lgan – til ma’nosi va tuzilishiga nisbatan bir qator mos keluvchi nazariy yondashuvlarni o‘z ichiga oladi: til bilish va kommunikatsiya, ya’ni muloqotning ajralmas qismi bo‘lib, u madaniy, psixologik va kommunikativ omillarning o‘zaro ta’sirini aks ettiradi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy nazariyasi esa shundaki, lingvistik bilish umumiy inson idrokining ajralmas hodisasidir va shuning uchun biz psixologlar, neyrobiologlar va shunga o‘xshash kasb egalari tomonidan kuzatilgan bilish funksiyalari va tuzilmalarining tilda aks etishini kuzatamiz. Kognitiv lingvistika uchun markaziy masalani ma’no tashkil etadi, so‘zlarning ma’nosi bilan bir qatorda gaplarning ma’nosi ham mavjuddir; boshqa so‘z bilan aytganda, har qanday lisoniy ifodaning, kichik yoki katta bo‘lishidan qat’i nazar, o‘z ma’no va mazmuni bor. “Konsept” atamasi turli ilmiy jabhalarda keng qo‘llaniladi. Ko‘pincha “konsept” va “tushuncha” so‘zlari sinonimi sifatida ishlatiladi, garchi bu ikki so‘zlarda mazmun jihatidan farq bo‘lsa-da. Jumladan, tilshunos olim E.S.Kubryakovaning asarlarida “kontseptsiya” atamasi bir nechta tadqiqot yo‘nalishlarini o‘z ichiga oladi, nazariyaning o‘ziga xos chegaralarini belgilaydi va aniqlaydi, ularning asosiy kategoriyalarini izohlab beradi. Ushbu atamaning kelib chiqishiga nazar tashlasak, 1928-yilda rus tilshunos olimi Askoldov o‘zining tadqiqot ishlarida ushbu atama haqida ta’kidlab o‘tgan. Tilshunos olim konsept haqida “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o‘zida aks ettiradigan birlikdir” (1) degan fikrni aytib o‘tgan. (2)

O‘zbek tilshunosligi sohasida “bayram” atamasining kelib chiqishi haqida tarixiy qo‘lyozma asarlardan namunalar keltiradigan bo‘lsak, bu konsept asosan, Avesto, Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma”, Tabariyning “Tarixi Tabariy”, Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Tafhim”, “Qonuni Mas’udiy”, Mas’udiyning “Muruj az-zahab”, Umar Xayyomning “Navro‘znoma”, Muhammad Husayn Burhonning “Forsnoma”, Hofizi Abruning “Zubdat-at-tavorix”, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy”, “Xazoyin ul-maoniy” asarlarida uchraydi. (3)

O‘zbek tiligida “bayram” konseptiga asosiy sinonim so‘zlar sifatida shodiyona, tantana kabi so‘zlar qo‘llaniladi. Bu konseptning kelib chiqishi forscha pabrām — bayram so‘ziga borib taqaladi. Turli jamiyatlarda bayramlar ikki xil ko‘rinishda ifodalanishi mumkin, ya’ni rasman

e’lon qilingan bayramlar (Mustaqillik kuni, Xotin-qizlar bayrami) va an’anaviy bayramlar (Gullar bayrami, Lola sayli, Xirmon bayrami, Qovun sayli) kabilar bo’lishi mumkin. Demak, bayram deganda asosan hayotdagi muhim voqea, sanani (ko’tarinki ruhda va xursandchilik bilan) nishonlash tushuniladi. Bayram konseptining ifodasi ham millatlarning madaniyatiga bog’liqdir. O‘zbek millatida bayram arafasida insonlar bir-birini tabriklashadi, bir-birlariga yaxshi istaklar bildirishadi, ishlariga muvaffaqiyatlar, omad, baxt tilashadi. Bir-birlariga turli xil sovg‘alar ulashishadi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “bayram” konseptiga quyidagicha ta’riflar keltirilgan:

1. Bayram – muhim tarixiy voqea, hodisa sharafiga shodlik, rasmiy tantana o‘tkazish uchun belgilangan muborak kun: *Bayram oldi musobaqa.*

2. Biror munosabat bilan quvonch, shodlik, tantana va o‘yin-kulgu bilan kutib olish, nishonlash odat bo‘lib qolgan kun: *Yangi yil bayrami. Archa bayrami. Navro‘z bayramidan keyin Isfandiyorxon qazuvga chiqishga farmon berdi. (J.Sharipov. Xorazm)*

3. Muhim, quvonchli hodisa yuz bergan, katta muvaffaqiyat qo‘lga kiritilgan va shu sababli shodlik bilan o‘tkaziladigan kun: *Oilaviy bayram. Qishloq tarixida birinchi qurilgan ko‘rkam maktabning katta bayramga aylangan tantanasi ishda g‘ayrat ko‘rsatganlarga mukofotlar ulashish bilan tugadi. (P.Tursun, O‘qituvchi) (4)*

Shuningdek, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da “bayram” konseptining *bayrambozlik, bayramlashmoq, bayramlik* kabi derivatsion shakllari ham keltirilgan.

“Bayram” konseptining etimologik kelib chiqishiga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da “bayram” termini “Tantana, shodlik bilan o‘tkaziladigan kun, muborak kun” deb ta’riflangan: *Qizim oliygoh talabasi bo‘lganini eshitgan kunimiz oilamizda bayram bo‘lgan.* Bu ot asli qadimgi turkiy tildagi –yoyil, -yayra ma’nosini anglatgan –baz fe’lining –bay shakliga –ir (r) orttirma qo‘shimchasini va kuchaytirish ma’nosini ifodalovchi –a qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan shaklidan –m qo‘shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan; o‘zbek tilida –a unilari o‘z ma’nosini o‘zgartirgan: $-baz-bay+ir=bayir+a+m=bayiram$ so‘zi keyinchalik *-bayram* shakliga o‘zgartirilgan. Mahmud Qoshg‘ariy bu so‘zning asl ma’nosini –bazram tarzida talaffuz qilinishini, o‘g‘izlar –z undoshini –y undoshiga almashtirib, -bayram deb talaffuz qilganliklarini ham ta’kidlagan (5).

Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish kerakki, ingliz tilida bayram konseptini ifodalovchi “Holiday” so‘zi omonim so‘z bo‘lib, ta’til va bayram ma’nolarini ifodalaydi:

We are planning to *holiday* in Europe next summer. – Kelgusi yozda Yevropada dam olishni rejalashtirmoqdamiz.

Ushbu misolda “holiday” soʻzining taʼtil maʼnosida qoʻllanilganini koʻrishimiz mumkin.

The store is decorated with *holiday* lights and ornaments. – Doʻkon bayram chiroqlari va bezaklar bilan bezatilgan.

Yuqorida keltirilgan misolda esa “holiday” konseptining bayram maʼnosini ifodalab kelganini koʻrishimiz mumkin.

Ingliz tilida “holiday” konseptiga sinonim sifatida *furlough, leave, vacation* soʻzlaridan foydalaniladi.

Xulosa qiladigan boʻlsak, turli tizimlarga mansub ingliz va oʻzbek tillarida “bayram” soʻzini ifodalovchi konseptlar bir vaqtning oʻzida turli xil maʼnolarni ifodalaydi. Etimologik jihatdan esa bu soʻzlarning kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari insonlar hamda ularning madaniy ongi shakllangani sari soʻzning shakllari ham oʻzgarib borganligiga bogʻliq ekanligini kuzatishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Аскольдов С.А. / Концепт и слово, Русская словесность. От теории словесности к структуре текста.// Антология-М:Academia. 1997.-С.267-280
2. Axmadaliyeva Gulmira / “Qoʻrquv” konsepti va uning oʻrganilishi // “ Involta” Innovation Scientific Journal,2022, 46-48 b
3. Akbar IDIEV, Jahongir OSTONOV, Navroʻz bayrami tarixi va transformatsiyasi, OʻzR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tayanch doktorantlari
4. Z.M.Maʼrufov /Oʻzbek tilining izohli lugʻati // Moskva, 1981, 73-b
5. Sh.Rahmatullayev /oʻzbek tilining etimologik lugʻati// Toshkent, 2000, 37-b
6. Azizovna, G. D., Abduvaliyevna, Z. M., & Masxariddinovna, U. G. (2023). INGLIZ VA OZBEK TILLARIDAGI URF ODATLARGA BOGLIQ MAISHIY TERMINLAR.
7. Ergasheva, E., & Ganiyeva, D. (2023). LINGUISTIC TERMS RELATED TO PROFESSIONALISM. Наука и технология в современном мире, 2(15), 4-8.
8. Ganiyeva Dildora Azizovna, & Ismoilova Dilorom Rustamjon qizi. (2023). THEORETICAL FOUNDATION OF STRUCTURAL LINGUISTICS. Scientific Journal of the Fergana State University, 28(4), 28.

MUNDARIJA | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

1. Sevinch Abdikhamidova.(2024). UNSUITABILITY AND READABILITY ISSUES IN THE TRANSLATION OF CHILDREN`S LITERATURE. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 4-9.
2. Asadbek Ibragimov.(2024). O`SMIRLIK DAVRIDA DEVIANT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHIGA SABAB BO`LUVCHI OMILLAR. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 10-15.
3. Nazimaxon Mumindjanova.(2024) O`SMIRLARDA AGRESSIV XULQ-ATVORNI SHAKLLANISHIDA OILAVIY TARBIYANING TA`SIRI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 16-19.
4. Nazimaxon Mumindjanova (2024) OILAVIY TARBIYANING NOJO`YA TA`SIRLARI OQIBATIDA O`SMIRLARDA XULQ-ATVORNI OG`ISHI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 20-24.
5. Olga Valerevna Mamontova (2024) PROBLEMS OF GENDER ASPECT IN LINGUISTIC RESEARCH. THEORIES IN GENDER RESEARCH. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 25-28.
6. Djurayeva Shaxnoza Shakirjonovna (2024) BO`LAJAK O`QITUVCHILAR O`QUVCHILARNI IJODIY QOBILİYATLARINI SHAKLLANTIRISH MOHIYATI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 29-33.
7. Mumindjanova Nazimaxon(2024) O`SMIRLARDA DEVIANT XULQ-ATVORNI SHAKILLANISHIDA OILANING O`RNI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 34-36.
8. Djurayeva Shaxnoza (2024) "HAVAS" VA "HASAD" KONSEPTLARI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 37-42.
9. F.N. Bozorov (2024) KO`ZI OJIZ KITOBXONLAR UCHUN O`ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI KUTUBXONALAR. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 43-45.
10. Marhabo Yahyo qizi Zoirova (2024) MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AQLI ZAIFLIKNING KELIB CHIQISHI VA IJTIMOY MOSLASHUVI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 46-49.
11. Mavlonbek Arabovich Doniyarov(2024) BOSHLANG`ICH SINIF O`QUVCHILARINING O`QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA PIRLS TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 50-55.
12. Mavlonbek Arabovich Doniyarov(2024) O`QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O`QUVCHILARNING O`QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 56-60.
13. Чобир Мусулмон ўғли Авриддинов(2024) СУХАНЕ ЧАНД ОИДИ ТАРЗИ ТАФСИРИ ВОЖАҲО ДАР “ЗУФОНГҲЎЁ ВА ЧАҲОНПҲЎЁ”. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 61-66.
14. J.R. Kodirov, H.Sh. Atoyeva, N.F. Omondullaxonova(2024) QISHLOQ XO`JALIGI MAHSULOTLARINI (O`RIK MISOLIDA) BILVOSITA QUYOSH QURITGICHLARI YORDAMIDA QURITISH TEXNOLOGIYALARINING TAHLILI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 67-76.
15. Mubina Raxmatovna Soleyeva(2024) YAPON XALQ MAQOLLARINING TARJIMASI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 77-84.
16. Dilnoza Shakirjonovna Djurayeva (2024) BO`LAJAK O`QITUVCHILARDA IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISH. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 85-91.
17. Mardonbek Qosimboy o`g`li Rajapov (2024) EFTALIYLAR VA TURK XOQONLIGI DAVRIDA AFRIG`IYLARNING SIYOSIY MAQOMI MASALASIDA YONDASHUVLAR. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 92-96.
18. Odina Abduraximovna Baxramova (2024) CHOG`ISHTIRMA TILSHUNOSLIKDA “BAYRAM” KONSEPTI O`RGANILISHINING O`ZIGA XOS MASALALARI. Involta Innovation Scientific Journal, 3(1), 97-100.